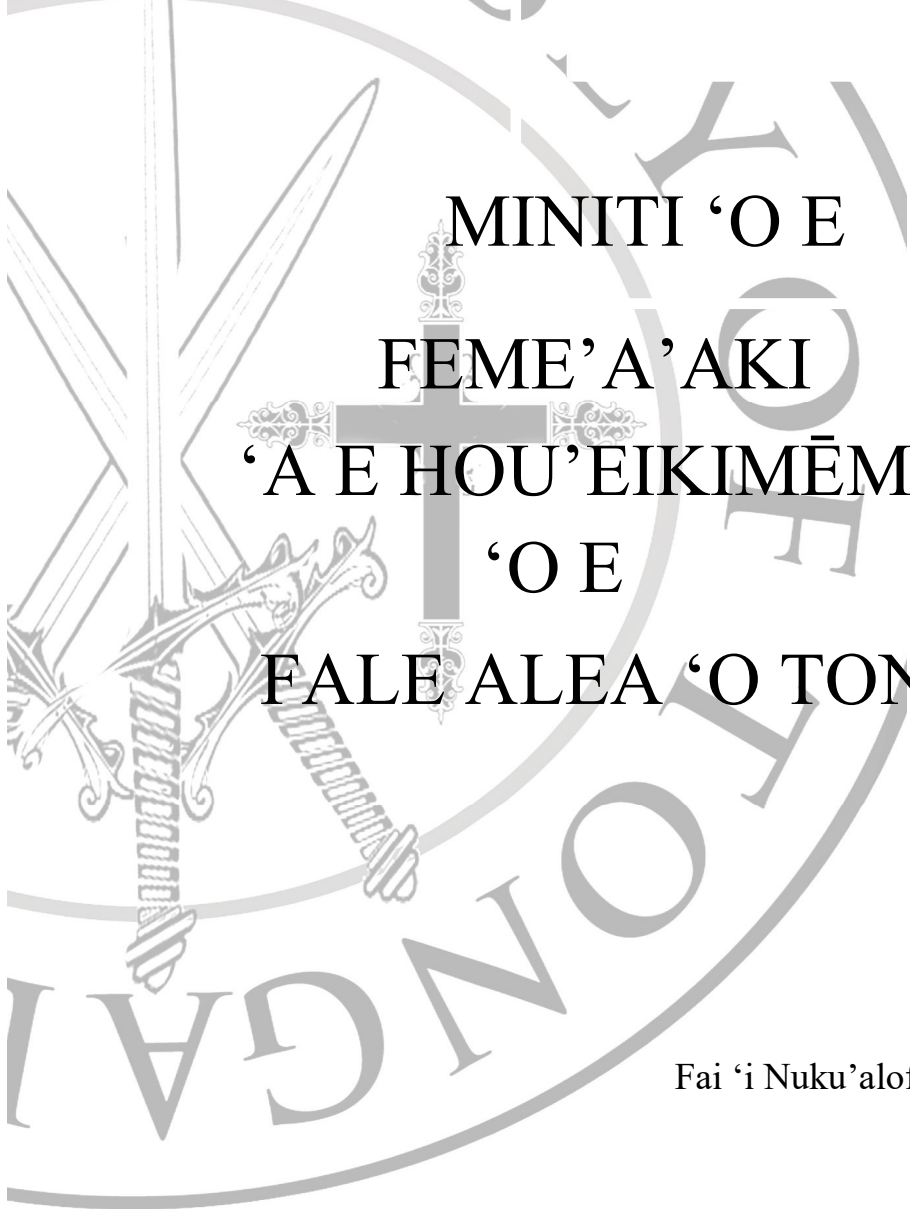

Fale Alea 'o Tonga

MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA

Fai 'i Nuku'alofa

FIKA	1
'Aho	Monite, 18 Fepueli 2019

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Toutai

Sēmisi Taelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatata 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatata

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisita Ngoue

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosi Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FIKA 01/2019   FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O
TONGA**

‘Aho: Monite 18 Fepueli, 2019

Taimi: 10.00 pongipongi.

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	LAO FAKAANGAANGA 2019:
		4.1 Lipooti Fika 01/2019 Komiti Tu’uma’u ki he Lao (Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018 – Lao Fakaangaanga Fika 21/2018)
		4.2 Fika 1/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		4.3 Fika 2/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		4.4 Fika 3/2019: Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue Fakafakamaau mo Fakalao 2019
		4.5 Fika 4/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo hono Pule’i ‘a Hono Ngaue’aki ‘o e Ngaahi Feitu’u 2019
		4.6 Fika 5/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019
		4.7 Fika 6/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi 2019
		4.8 Fika 7/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule’anga 2019

		4.9 Fika 8/2019: Lao Fakangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019
		4.10 Fika 9/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2019
		4.11 Fika 10/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019
Fika 05	:	NGAAHI TU'UTU'UNI:
		5.1 Fika 1/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018
		5.2 Fika 2/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2018
		5.3 Fika 3/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018
		5.4 Fika 4/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2018
		5.5 Fika 5/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018
		5.6 Fika 6/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2018
Fika 06	:	FAKAMATALA/LIPOOTI FAKATA'U:
		6.1 Komisoni ma'ae Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017
		6.2 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
Fika 07	:	Lipooti Fika 1/2019 - Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
Fika 08	:	KOMITI KAKATO: (Ngaahi Tu'utu'uni)
		8.1 Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Malolo Mei He Ngaue 2016
		8.2 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
		8.3 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		8.4 Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017

Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 10	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	9
‘Asenita Ngāue ‘a e Fale	9
Fakamanatu ki he Fale Alea honau fatongia & ke muimui ki he Lao & Konisitūtone	10
Tokanga ki he liliu mafatukituki ki he Konisitūtone felāve’i mo e mafai Tu’i	10
Tali Pule’anga ko e fakahū mai pē eni Lao Fakaangaanga tatau mei he Pule’anga kimu’a	12
Fakatonutonu ko e Lao 2019 ‘oku lolotonga alea’i ‘ikai ko e Lao ‘o e 2014	13
Fokotu’u toloi Falé ‘oua si’i hifo e uike ‘e taha kae lau Lao ki he liliu Konisitūtone	14
Fokotu’u ke pālōti e fokotu’u ke toloi ‘a e Fale.....	14
Poupou toloi Fale kae taimi lahi vakai ki he fokotu’u liliu ki he Konisitūtone	15
Taukave Pule’anga ‘ikai ha kaunga e ‘u fakatonutonu ki he Konisitūtone mo e Tu’i.....	15
Fokotu’u ke ‘ave ki he kakai e ngaahi fakatonutonu ki he Konisitūtone.....	16
Kole ke tomu’a alea’i e Lao ‘Inivesi Muli.....	16
Fokotu’u ke toloi Fale ‘oua si’i hifo uike 1 kae lahi e taimi ke lau fakalelei ngaahi lao	17
Fakamahino ke ngāue’aki Sea Fale Alea hono mafai ke toloi e Fale	17
Taukave ko e lao motu’a eni na’e to e fakahū mai ki Fale Alea.....	18
Tohi kole Pule’anga ke fakavavevave ngāue Fale Alea ki he Lao ‘Inivesi Muli.....	22
Fakama’ala’ala Sea Kōmiti Lao fekau’aki mo e Lao ‘Inivesi Muli.....	24
Lipooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao	25
Fokotu’u ke tukuhifo Lao ‘Inivesi Muli ki he Kōmiti Kakato.....	28
Kole fakama’ala’ala ki he ngaahi pisinsi tuku mavahe ma’a e Tonga.....	28
Tokanga ki he founa na’e fakahoko’aki talatalanoa mo e kakai he Lao ‘Inivesi.....	30
Tokanga ki he ngaahi totonu ki he muli ke pisinisi ‘i Tonga ni.....	30
‘I ai e pepa ki he talanoa e Pule’anga mo e kakai he Lao ‘Inivesi.....	31
Taukave ‘i ai pē ngaahi fakangatangata he pisinisi kau muli ‘i he fonua	31
Kole ke monomono ‘a e Lipooti Kōmiti Lao fika 1/2019	31
Fokotu’u ke tali ngāue ‘a e Kōmiti kae toki hoko atu lau e lao	31
Poupou ki he fokotu’u ke tali ngāue ‘a e Kōmiti kae ‘ikai ko e fo’i Lao.....	32
Fokotu’u ke to’o ‘a e fokotu’u fika 1 ‘a e Kōmiti Lao he’ene hā he lipooti	32
Fakafoki ki he Kōmiti ke nau fakatonutonu ‘enau lipooti	33
Tokanga ki he kau pisinisi ne nau fakafepaki’i konga lahi e Lao Fakaangaanga ‘Inivesi.....	34

Pāloti'i 'o tali fokotu'u ke to'o fokotu'u fika 1 e Lipooti fika 1/2019 Kōmiti Lao	36
Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2019.....	37
Poupou ke tukuhifo Lao 'Inivesi ki he Kōmiti Kakato pea toloi kotoa 'u lao	38
'UHINGA fokotu'u toloi ke 'ave lao ko eni ki he kakai.....	38
Taukave Pule'anga ne 'osi 'ave lao ki he kakai.....	38
Fokotu'u ke ngāue'aki kupu 3 ke 'oua fakavavevave ngāue ki he Lao 'Inivesi Muli	40
i. Me'a 'a e Sea	44
Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga 'Inivesi mei Muli.....	45
'UHINGA e fokotu'u ke toloi alea'i Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli.....	46
Tokanga ki he ngaahi fakafaingata'a'ia he lao ki he kau 'inivesi muli.....	46
Taukave Pule'anga né 'osi fai e talanoa mo e kakai he lao he 2015.....	48
Taukave'i fakamahino kupu 6 'a e fanongoa Pule'anga faingata'a'ia pisinisi iiki Tonga.....	49
Taukave feinga eni Pule'anga ke malu'i toi mai kau 'inivesi muli he hingoa kau Tonga	49
Tokanga ki he founa he lao ke malu'i'aki pisinisi Tonga.....	50
Tokanga ki he fiema'u ke tali e lao ko e fiema'u 'a e pisinisi	50
Fokotu'u ke fakamā'opo'opo mai ngaahi makatu'unga ki he Lao 'Inivesi fakahoa ki he lao motu'a ...	51
Tokanga hā e fehalaaki he Kupu 6 'o e Lao	52
Taukave ko e kupu 6 fu'u fa'atā hono faka'uhinga'i tokotaha pisinisi fakafu'ituitui & fakakautaha	52
Poupou ki he fokotu'u 'Eua ke 'omai Pule'anga e palopalema & 'uhinga e liliu ki he ngaahi kupu	55
Tokanga te'eki ai tukumai Pule'anga ha 'uhinga ki he liliu lao ko eni.....	57
Fokotu'u ke toloi alea'i Lao kae 'omai ngaahi makatu'unga & 'uhinga Lao 'Inivesi.....	59
Tokanga pe 'oku fenapasi e Lao mo e ngaahi aleapau fakamāmanilahi he fefakatau'aki	61
Founa ke ngāue'aki ki ai ngaahi lisi tuku makehe & lisi fakangatangata.....	66
Fakama'ala'ala ki he palopalema he lao motu'a 'uhinga ai e Kupu 10	67
'UHINGA 'e taha 'o e Lao 'Inivesi ko e tuai ngāue ki he ngaahi kole 'inivesi.....	67
Liliu mafai he kupu 4 mei he Minisita ke tali mei Kapineta he'ene hā he Regulation.....	68
Tokanga ki he mei tatau pe 'a e lao motu'a mo e lao fo'ou he kupu 8	68
Taukave ko e lao fo'ou tuhu'i pau ai kuo pau ke 'omai Regulation ke tali 'e Fale Alea.....	69
Tokanga ki he mole totonu tangata'i fonua Tonga he tu'u 'a e kupu 6 e Lao	71
Lisi ki he ngaahi pisinisi tuku makehe.....	73
Tokanga ki he to e fatu mai Lao ka 'oku kei laumalie pē lao ko ia	74
i. Lipooti mei he Kōmiti Kakato	78
ii. Tolo'i Fale ki he 10 'apongipongi.....	79
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	80

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite 18 Fepueli 2019

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Lotu

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou Laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutaí ke tataki mai ‘etau lotu e pongipongi ni.

<001>

Taimi: 1005-1010

‘Eiki Minisitā Toutai: Na’e kei hoko atu pē heni ‘a e lotu e ‘Eiki Minisitā ‘o e Toutaí, *Hon. Sēmisi Fakahau.*

<002>

Taimi: 1010-1015

(Hoko atu ‘a e lotu.)

<005>

Taimi: 1015-1020

(Kei hoko atu pē ‘a e lotu.)

<006>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutaí hono tataki mai ‘etau lotú e pongipongí ni. Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé, kae 'uma'ā e Hou'eiki

Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko ‘a hono ui ‘o e Falé ni ki he pongipongi ni, ‘aho Mōnite 18 ‘o Fepueli, 2019.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa e Fale)

<008>

Taimi: 1025-1030

(Hoko atu e Tali Ui)

Kalake Tēpile: Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmia. Sea ko e ngata’anga ē tali ui e Fale.

Poaki

Ko e poaki ko ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Ko e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali ‘enau ui ko e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea. (Poaki mo e ‘Eiki Palēmia mo e ‘Eiki Minisita MEIDECC Poasi Tei).

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Kole atu pē ki he Kalake ‘o fakatokanga’i na’e poaki mai pea mo e ‘Eiki Palēmia pea mo Poasi.

Fakatapu ki he ‘āfio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afīō, Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini, Nanasi Pau’u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni kae ‘uma’ā ‘a Tama Pilinisi Ata mo Hou’eiki. Tapu atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia ko e ‘Eiki Palēmia Le’ole’o kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki.

‘Asenita Ngāue ‘a e Fale

Ko ‘etau ‘asenita ena ‘oku tufa atu, kamata pē ngaahi Lao Fakaangaanga 2019. ‘I he’etau ‘asenita fika 4, hoko hifo ki he’etau ‘asenita fika 5 ko e Ngaahi Tu’utu’uni kuo tali he Pule’anga ‘oku fakahū mai ke fakapapau’i he Fale Alea. Pea fika 6 hifo ‘etau ‘asenita ko e Fakamatala Līpooti Fakata’u kuo fakahū mai e Fakamatala Līpooti ‘e ua pea hoko mai ki ai e fika 7 ‘etau ‘asenita, ko e Līpooti Fika 1 ‘o e 2019. Kōmiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita, hoko atu ki ai ‘a e ngaahi ngāue kuo ‘osi tuku hifo ki he Kōmiti Kakato. Pea toki faka’osi leva e fika 9 ‘etau ‘asenita e ngaahi me’a makehe.

Hou’eiki kapau ‘oku ‘i ai ha me’a makehe ‘oku tokanga ki ai ha Fakafofonga ko u kole atu ke tau toki me’a ki ai ‘i he 2:00 ‘aefiafi koe’uhī pē ke lava ke tau kamata he’etau ‘asenita he pongipongi ni. Ko e ...

Lord Fusitu'a: Sea ko u kole fakamolemole atu. Ko e me'a kehe ko eni ke fakahoko ki he Feitu'u na, 'oku fekau'aki ia mo e me'a he 'asenita. Ka 'oku pau ke mu'aki 'oatu ia ki he Feitu'u na kae toki 'atā ha ngāue ki he 'asenita 'Eiki Sea.

Fakamanatu ki he Fale Alea honau fatongia & ke muimui ki he Lao & Konisitūtone

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele Niua. Te'eki ke 'osi 'eku lea ka te u fakakaukau ki he me'a ko ē ke me'a mai ki ai. Hou'eiki, ki mu'a pea tau ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

'Eiki Sea: .. hoko atu ki he'etau 'asenitā, fakamanatu atu 'a e 'uhinga 'oku tau 'i he Fale Aleá. Ko e fatongia e Falé 'oku to'o konga lalahi ia konga 'e 5. 'Uluakí ko e Fale eni 'oku fatu ai e ngaahi Lao e fonuá. Uá, ko e Fale eni 'oku liliu ai e ngaahi Lao lolotonga 'i Tonga ni. Tolú, ko e fatongia e Fale ni ke ne fili 'a e 'Eiki Palēmiá, pea ko ia te ne fili 'a e Hou'eiki Minisitā 'i he Kapinetí. Tolú, ko e Fale eni 'oku ne tali ai 'a e pa'anga ngāue 'oku ngāue'aki 'e he Pule'angá 'i he ta'u fakapa'anga kotoa pē. Ko e ngāue faka'osi e Falé, ke ne sivilivi'i 'a e ngāue 'a e Pule'angá ke tali ui ki he Fale Aleá. Ko e fo'i konga lalahi ia 'e 5 'oku fakamamafa pea 'oku fakamafai'i kitautolu 'i he Konisitūtone pea mo e Lao ko ia e fonua ni. Ka to e 'i ai ha me'a kehe 'oku tō 'i tu'a ai, 'oku 'ikai ke kau ia he ngāue 'a e Fale Aleá. Pea 'oku 'i ai e ngaahi Lao 'oku ne hanga 'o malu'i 'a e Mēmipa kotoa pē 'i he Fale ni ke tau'atāina 'ene me'á. Ka 'i ai ha me'a ha Hou'eiki 'oku ta'efaka'apa'apa, pē ta'etaau pea mo e Fale 'eiki ni, 'oku 'i ai e ngaahi Lao 'o e Fale ni 'oku ne hanga 'o tataki ke taliui 'a e tokotaha ko iá ki he Falé. Ko 'eku fatongiá pea mo 'eku ngāué ke u tataki 'a e ngaahi ngāue ko eni ko u lau atú ke tau tali ui pea mo muimui 'i he Laó, Konisitūtoné pea mo e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale ni.

Hou'eiki 'oku ou kole fakamolemole atu 'o kapau 'e 'i ai ha'aku ngāue 'oku tō kitu'a ki ai, pea ko u kole atu ke mou fakama'ala'ala mai 'o kapau kuo hoko ha me'a pehē ni pē ko u taki hala'i e Fale ni ke tau ngāue ta'efakalao. Ko e fo'i kavenga pē eni nau fiema'u ke u kamata'aki 'etau feme'a'aki. Ko u kole atu, tau muimui ki he'etau Tohi Tu'utu'uní. 'Oku 'ikai ke u fiema'u ke to e fai ha feme'a'aki 'i ha ngāue kehe, ko e 'asenitā ena kuo 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai. Pea te tau nofo pau pē ki he ngāue ko iá. Fakafofonga Nōpele Niua, me'a mai.

Tokanga ki he liliu mafatukituki ki he Konisitūtone felāve'i mo e mafai Tu'i

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. Ko u kole atu ke u 'oatu e fakatapu ki he Ta'ehāmaí 'Eiki Sea, 'oatu pea mo e fakatapu kia Kingi Tupou VI ko e Hau Toka e fonua kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini, Kuini Nansipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. 'Oatu e fakatapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki e Fonuá kae 'uma'ā e fakatapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapinetí. Pea pehē fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí 'o ho Fale 'eiki 'Eiki Sea.

Ko e fakahoha'á 'Eiki Sea 'oku fekau'aki pea mo e 'uluaki *item* ho'o 'asenitā, 'a ia ko e Lao 'e 10 ko eni kuo tuku mai mei he Pule'angá 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e hoha'a 'a e motu'a ni ki he kakano

e ngaahi Lao ko ení. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tukuaki’i ki ha feitu’u ‘Eiki Sea ka ‘i he vakai ‘a e motu’a ni, na’e tonu ke ngata pē ‘a e ni’ihi pē ko e kongā lahi e ngaahi Lao ko ení he ‘Ofisi e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e kongā lahi e ngaahi Lao ‘oku nau alasi ‘a e mafai ‘o ‘Ene ‘Afió. Pea ko e Komisoni fakamuimui taha ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. ‘A ia na’e kau ai ‘a e Tama Tu’i Pelehaké kae pehē ki he tangata ‘akatēmika ko ena ko Sitiveni Halapua. Pea pehē ki he 15, Fakafofonga 15 ‘a Vava’ú. Ko e ola e Komisoni ko iá na’e meimei tatau pē, pēseti ‘e 50 ki he liliú, peseti ‘e 50 ki he ta’eliliú. Ka na’e ‘ova he peseti ‘e hivangofulu tupu mā nima na’e meimei pēseti ‘e 99 ‘a e tui taha ‘a e savea ...

<001>

Taimi: 1035-1040

Lord Fusitu’a: ... pea lahi taha ‘i ho fonua ní ‘Eiki Sea mei ‘Eua ki Niua mei he toulekeleka ki he valevale.

Pēseti ‘e 99 na’a nau loto ki he me’a ‘e tolu. ‘Uluaki, ‘oua e alasi e mafai e Tama, tapu ke alasi e mafai ‘Ene ‘Afió. Ua, ‘oua ‘e alasi e Hou’eiki ‘o e fonuá mo honau fatongia. Tolu ‘oua ‘e alasi e kelekelé he ko e me’a ia ‘a e fonua.

Ko e ngaahi lao ko eni mei he Pule’anga ko e ‘uluaki fo’i kupu pē ‘o e ‘uluaki fo’i lao ‘oku ne ‘osi alasi ‘e ia ‘a e me’a ‘a e ngaahi me’a ko ení ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ki’i tokoni atu Sea.

Lord Fusitu’a: Tokoni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Kuo tau kamata koā pē ‘ikai ?

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea ko u kole atu ...

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku te’eki ke tau ‘uluaki kamata he me’á kuo ke lele koe he me’á.

Lord Fusitu’a: Sea ko u kole atu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kātaki ‘oku ‘ikai ke tali ho’o tokoni.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘ikai ke tali e tokoni kae ‘oleva mu’a ke ‘osi ‘eku fakamalanga. Ko e ki’i fakatātā pē ia ‘Eiki Sea.

Ko e ‘uhinga hono uá ‘i he vakai ‘a e motu’á ni ko e liliu māfatukituki taha eni ki he Konisitūtone ‘a e fonua ni talu mei he liliu Pule’anga.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u fakatonutonu atu. ‘Oku ngofua pē ia ke tau fēme’a’aki ‘i ha me’a ‘oku te’eki ke lau? Ko e tui ‘a e motu’a ni ‘oku totonu ke ‘uluaki lau eni ‘a e laó ke māhino ‘a e ngaahi tukuaki’i ko eni ‘oku fakahoko maí pē ‘oku fenāpasi pē ‘ikai.

Lord Fusitu’a: Ko u tali fiemālie au ‘a e tokoni ‘a e Tokoni Palēmiá he ‘oku kau ia e me’a ‘oku tāla’a ki ai e motu’a ni. Ko e liliu māfatukituki taha eni ki he Konisitūtoné talu e liliu Pule’anga he 2010. Ka ko e ‘aho pē ‘e nima ‘e ni’ihi ‘aho e fā e ni’ihi na’e tuku mai ke lau e lao ‘e 10 ko eni. ‘Oku si’i ‘ānoa ‘a e taimi ko iá na’e ‘omi ki he Hou’eiki Mēmipá ke lau e ngaahi lao māfatukituki ko eni ‘Eiki Sea. ‘O hangē ko e lave e motu’a ni ko e, kuo ‘ova eni he ta’u ‘e uangofulu ‘a e fakakaungatāmaki e motu’a ni ‘i he mala’e ‘o e lao.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Ko e lao ...

Tali Pule’anga ko e fakahū mai pē eni Lao Fakaangaanga tatau mei he Pule’anga kimu’a

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke u ki’i fakatonutonu mu’a ‘a e ‘Eiki Nōpele mei Niua. Ko e, ‘oku ‘i ai ‘ene me’a. Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē ko e fakamolemole pē ‘a e ‘Eiki Nōpele Niua ‘ene toutou pehē ko e ‘uluaki fakatonutonu mafatukituki eni kuo fai ki he Konisitūtoné. Ko ‘eku fakatonutonu ko e me’a ko eni na’e tali ia ‘e he Fale Alea 2014. Pea ko ‘eku to e fakahū atu pē me’a tatau pē ko iá na’e ‘osi a’u pē ki he Fakataha Tokoni pea fakafoki mai koe’uhí ko e Pule’anga fo’ou kimautolu ke mau loto taha ki ai. Pea ‘oku mau loto taha pē ke to e ‘omai pē me’a tatau na’e fai ia ‘e he Pule’anga kimu’a. Ko ia pē ki’i fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Ko u fakamālō ki he fakatonutonu ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘ikai ke u sio pē ko e hā ha’aku lave na’e hala. Ko e liliu māfatukituki taha eni ‘a ia ‘oku hā tonu ‘a hono māfatukituki he na’e ‘oatu ki Fakataha Tokoni pea fakafoki mai. He na’e fenāpaasi ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakataha Tokoni pea mo e Komisoni ‘a e Tu’ipelehake ‘a e loto e pēseti ‘e 99 e fonua ‘oua alasi e mafai ‘a ‘Ene ‘Afiō, ‘oua alasi e Hou’eiki ‘o e fonua, ‘oua alasi e kelekele. Ko e lao ko ē na’e ‘oange he 14 na’a nau alasi e me’a ko iá ‘o hangē pē ko e lao ko eni ko e ‘uhinga ia na’e fakafoki mai ai. Ko e me’a ia na’e pehē ai e motu’a ni na’e tonu ke ngata pē ngaahi lao ko eni ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea te u to e ki’i fakatonutonu mu’a ‘a e ...

Lord Fusitu’a: ‘I he ‘Ofisi ‘o e Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’e ‘ikai ...

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu ē pē ko e tokoni ‘Eiki Sea ?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu Sea. Tapu mo e Feitu’u na. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakahinohino pehē ‘e ‘omai. Na’e ‘omai pē he na’e liliu e Fale Alea ki he Pule’anga fo’ou pē ‘oku mau loto tatau mo ia ‘a e me’a ko ia na’e fai ‘e he Pule’anga ki ...

Lord Fusitu’a: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Lord Fusitu’a: Ko e lao ko eni na’e ‘osi paasi ‘e he Fale pea tuku ki Fakataha Tokoni. Na’e ‘ikai ke to e ‘omai ia koe’uhí ko e Pule’anga fo’ou. Na’e nofo pē ia ‘i Fakataha Tokoni pea tukutuku ai pē ia ai. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga ia pea nau ...

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu Sea.

Lord Fusitu’a: To e fakahū fo’ou ia ‘enautolu ko eni. Na’e ‘ikai ke tali ke fakamo’oni huafa.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu mei he ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ‘eku fakatonutonu. Hou’eiki na’e ‘osi tali e ‘ū lao ko eni ‘e he Fale Alea ‘o e Pule’anga kuo ‘osi ...

<002>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Lao: ...tali kātoa. ‘Ave ke fakamo’oni Huafa ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio, pea na’e pea lolotonga ‘ene ‘ave mo e hū mai ‘a e Pule’anga fo’ou ....

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ‘ai mu’a ke u ki’i fakatonutonu atu ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oleva mu’a ke ‘osi ‘eku fakamatala.

Fakatonutonu ko e Lao 2019 ‘oku lolotonga alea’i ‘ikai ko e Lao ‘o e 2014

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea, ko e lao ko ē 2014, ko e lao eni ia 2019, ‘osi ‘a e 2014 ia ko eni ‘oku ‘ikai ke to e fai ha feme’a’aki ia ki ai, 2019 ko e lao fo’ou ia kuo fakahū mai ki he Fale Sea, ko e fakatonutonu pē ia ki he ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō. Kā ko ‘eku ‘uhingá ia Sea, na’e ‘omai ‘a e ‘ū lao pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku mau hanga ai ‘o to e faka... ko e taha eni ia ‘i he ngaahi lao, hou’eiki na’a mou ‘osi hanga ‘e mou mou feme’a’aki moutolu ai, mou hanga ‘o tali lelei ‘ikai ke mau to e ala ki ha me’a, ‘oku mau hanga ‘o tuku atu pē eni pea ko e me’a ‘e taha, ko e talamai ko ē oku mau ala ki he mafai ‘o e Tu’i ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e ...

Lord Fusitu’a: Ko e to e fakatonutonu Sea, fakatonutonu ...

‘Eiki Sea: Minisitā Lao, ‘oku ‘ikai ke tuku atu ha’o faingamālie ke ke to e fakamalanga mai, ko ho’o me’a hake ‘o fakatonutonu ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga Niua.

Lord Fusitu’a: Kā ko e fakatonutonu ko e poupou pē ki he fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua,

kuo 'osi 'a e to'u Fale Alea ko ia, 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki 'a e ngaahi lao ko ē mo e lao ko eni. Ko e lao fo'ou eni 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga fo'ou ke tau alea'i fo'ou 'a e ngaahi lao ko eni. Koe'uhí 'oku 'ova 'i he pēseti 'e 99 'a e ola mei he Komisoni ko ia 'i he ma'u 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha *mandate* ia 'a e Pule'anga ko eni, ke nau fakahū mai ha lao 'oku fepaki pea mo e *mandate* 'a e Komisoni ko ia. 'A ia ko e me'a pē 'e ala fakahoko ki ai ko hono toloi 'a e ngaahi lao ko eni, kae 'oleva kuo 'omi ha taimi fe'unga ke lau 'e he Hou'eiki pea ke tuku 'a e lao ko eni ki he kakai ke ma'u pea 'e ma'u mai ha pēseti 'e 99 'o e fonua 'oku nau tui ki he lao ko eni.

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea te u to e fakatonutonu atu pē eni, 'e hā 'e to e tuku atu ha ta'u 'e 10 ko e fu'u me'a ena na'e 'osi 'oatu 'a e 'ū lao ke mou me'a atu ki ai 'o lau, te'eki ai ke mou lau? 'osi 'ave atu 'a e taimi lahi ke mou hanga 'o lau ko eni 'oku te'eki ai ke tau kamata, kamata mu'a Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu atu.

Fokotu'u toloi Falé 'oua si'i hifo e uike 'e taha kae lau Lao ki he liliu Konisitūtone

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, ko e liliu māfatukituki taha eni ki he Konisitūtone ko e 'aho 'e nima kuo pau ke mau lau 'a e lao ko eni fakafehoanaki ki he lao lolotonga, vakai pē ko e hā hono nunu'a kovi 'o e ngaahi lao ko eni fakafehoanaki ki he ngaahi lao lolotonga kehekehe 'a e fonua ki he lao 'e 10 'Eiki Sea. Ko e 'aho 'e 5 pē ko e 'aho 'e 4 si'i 'ānoa ia ki he fakahoko 'o e fatongia ko ia, pea hangē ko e lave ko hono ua, ko e *mandate* 'oku lolotonga ma'u 'e he Fale ni, mei he pēseti 'e 99 'o e fonua tapu hono alasi 'a e me'a 'e tolu 'oku alasi 'e he lao ko eni. Tuku, 'oku ou fokotu'u atu, toloi 'a e Fale ni 'oua 'e to e si'i 'i he uike 'e taha, 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ke toloi ka tau hoko ki he ngaahi me'a 'āsenita hono hoko, toloi 'aupito 'a e Fale ke 'atā Hou'eiki 'o e Fale ke nau lau fakalelei 'a e lao fakafehoanaki ki he ...

Veivosa Taka: Sea ka u ki'i tokoni atu ...

Lord Fusitu'a: Ko e fakatonutonu ē pē ko e tokoni Sea?

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea...

'Eiki Sea: Ha'apai 13 ko e taimi eni 'o e Nōpele Niua, 'oku ke fakatonutonu 'ene me'a pē ko ho'o tānaki.

Veivosa Taka: Ko ia fakatonutonu eni pea mo hono ...

'Eiki Sea: Me'a mai.

Fokotu'u ke pāloti e fokotu'u ke toloi 'a e Fale

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni Sea. 'Oku ou fakatonutonú ko 'ene fokotu'u mai ke toloi 'a e Falé, kā ko 'eku fakatonutonú 'oku 'i he mafai ia 'o e Feitu'u na pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau pāloti Sea, pē 'e tali pē 'ikai tali. Mālō.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ou fakamālō atu ki he fakatonutonu Sea, kā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha hala ‘a e lave ‘a e lave ‘a e motu’a ni Sea, he ‘oku ‘i he Feitu’u na pē ke toloi ‘a e Fale ni.

Sāmiu Vaipulu: Sea ki’i tokoni atu pē Sea. Tokoni atu pē Sea.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ou tali ‘a e tokoni mei he 15 ‘a Vava’u.

Eiki Sea: Me’a mai ‘e Vava’u 15.

Poupou toloi Fale kae taimi lahi vakai ki he fokotu’u liliu ki he Konisitūtone

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale. ‘Eiki Sea ‘oku ou poupou ki he kole ko ia mei he Fakafofonga Niua, na’a ku ma’u ‘a e pepa ko eni ‘uluaki *email* pē ‘a e Kalake, kā na’a ku toki ma’u ‘a e naunau ‘i he ho’atā Tokonaki, ko hono toki tufa ange ia ki he motu’a ni, pea ko e kongā ko ē ne a’u ki ai ‘a ‘eku lau, ko e a’u pē ki he fo’i fakatonutonu fakakonisitūtone ko eni he na’a ku lau fakamā’opo’opo mai mei he fu’u *bundle* pepa ko eni ‘o a’u mai ki he kongā ko eni ‘o e lao.

‘Eiki Sea ko e ngaahi savea ko ē na’e fai ko e Kōmiti Tu’ipelehake, Kōmiti Tapatolu pea mo e Komisoni. Na’e fai ia pea fai leva ‘e he Pule’angá ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Sāmiu Vaipulu : ...hono fatu fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi tefito’i fakakaukau, pea ‘omai ia ki he Fale ni, tali, ‘osi ko iá, toki fatu leva ‘a e Laó. Ko hono fakatonutonu ko ia ‘o e Konisitūtone, mo ‘etau natula fakapolitikale. Sea, ko e taha ‘o e me’a ko ē na’e fakaloloma ‘i he me’a ni, ko e fehu’i ‘a Siaosi V, na’a ne pehē. “ **Ko e to’o ko eni, ko ho’omou to’o ko eni hoku mafai, ko hai te ne malu’i ‘a e tau’atāina mo e koloa ‘a hoku kakai?** ” ‘UHINGA ia na’e fa’u pehē’i ai ‘a e Konisitūtone, ‘Eiki Sea. Mahino ko e fokotu’u e ngaahi lakanga fo’ou ko eni, ko e fakamolenga pa’anga ki he fonuá, ka ko e me’a ia te ne malu’i ‘a e totonu mo e tau’atāina ‘a e Tongá. Ko e ‘aho ni, kuo tau nofo tailiili hotau fonuá. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke fakamālohi’i ai pē ke ... ‘I he fakamatala ko eni, nouti. Ko e taimi ‘oku tau fakatonutonu ai ha Konisitūtone, ko e me’a kuo pau ke ‘omai, ‘a e ‘ū konivēsio kimu’a na’e ‘uhinga ai hono ‘ai ke fakatonutonu. Hala ‘ata’atā eni. Ua ki ai, ko e loto ‘o e kakai ko ē ‘o e fonua ‘e hilifaki e Konisitūtone kia nautolu, ‘a ē na’e hoko ko ē.

Taukave Pule’anga ‘ikai ha kaunga e ‘u fakatonutonu ki he Konisitūtone mo e Tu’i

Eiki Minisitā Lao : Ki’i fakatonutonu atu, Sea. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu nounou pē, Fakafofonga. Ko e ‘uhinga ‘o e ‘ū fakatonutonu ia ko eni, hala ke felāve’i. Ko e Komisoni ko ē na’e fa’a fokotu’u ‘e he Pule’angá, ‘okani pē ‘e 2 na’e sio ki ai. Ko e Pule’anga, Kapineti, pea mo e Fale Alea. Hala ke ‘i ai ha’ane lave ‘a’ana

Fokotu'u ke 'ave ki he kakai e ngaahi fakatonutonu ki he Konisitutone

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu, 'Eiki Sea. Ko e Komisoni na'e fekau'aki pea mo e mafai 'Ene 'Afió, pea ko e Lao Fakatonutonu ko eni, ko e 'uluaki fo'i kupú pē, 'o e 'uluaki fo'i Laó, 'oku ne to'o e mafai 'o e Tama, mei he fili 'a e ni'ihiki ke fale'i ia ke fakanofu 'a e Fakamaau Lahí. 'Oku to'o ia ki he sino faka-Pule'anga, ko e sino faka-Pule'anga kotoa 'e iku fakaongoongo ki he Kapineti. Ko ia ai, 'oku 'o hangē ko e lave 'a e 15, 'oku hilifaki ki he kakai e fonua 'a e liliu Konisitūtone ko eni, 'i he funga 'oku 'osi 'i ai e konivēsio, pēsēti e 99 tupu 'a e fonua, 'oku kei tu'u e *mandate* ia ko iá. Tapu alasi 'Ene 'Afió, tapu alasi 'a e kau Nōpele, tapu e alasi e kekelelé. Tuku atu e Lao ko eni ki he kakai, 'Eiki Sea, he ko nautolu te nau fua hono mamafa mo hono faingata'a, 'i he 'ikai ke 'i ai ha taha ke malu'i 'enau koloá, mo 'enau totonú, mo 'enau tau'atāina.

Kole ke tomu'a alea'i e Lao 'Inivesi Muli

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na, pea mo e Fale 'eiki ni. Ko 'eku kole pē mu'a. Ko e, kuo u vakai hifo pē ki ho'o fakafikefika mai ko ia 'a e polokalamá, ka 'oku 'i ai e fo'i Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Ki Muli. Ko 'eku kolé, ke ki'i fakatatafe mu'a 'a e fakamalanga ko eni, mo 'etau, hangē ka tau ka longoa'a 'i he me'a ko eni, na'e 'ikai ko e toki me'a, 'o tala ia ko e me'a fo'ou, ko e me'a ia na'e 'osi fai pē. Ko e fu'u Lao ko eni na'e 'ikai ke to e *draft* ia 'e ha taha, ko e *draft* pē ia kimu'a. Ka ko 'eku 'uhinga e, ko e 'uhinga e fo'i kole atu ko ē ki he Feitu'una, ke fika 'uluaki mai 'a e fo'i Lao ko eni Fakaangaanga ki he 'Inivesi Ki Muli, 2018, he koe'uhí na'a mou 'osi mea'i pē na'e fai e ki'i fakataha heni, na'e'i ai e kau tokoni mei mulí, mei he *World Bank*, ko e *Asian Development Bank*, pea mo e *European Union*, 'oku 'i ai 'a e *budget support* 'oku 'alu ki he 35 miliona, 'oku kei tautau 'i he fo'i Lao ko ē pē te tau tali pē 'ikai. Ko e taha ia 'a e ngaahi *trigger* 'oku 'osi ia 'i Fepueli, 'aho 26, uike kaha'ú. Ka 'ikai ke a'u ki ai, ka 'ikai ke tau tali ia ki ai, kimu'a ki ai, he 'ikai ke lava 'o tala ki he Poate 'oku ...

<006>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Pa'anga : ..fai 'enau fakataha ke tali, pē 'e tali pē 'ikai, ka 'ikai 'e 'ikai ke ma'u mai 'a e sēniti ko iá ke fai'aki 'etau ngāue. 'Oku ou ki'i tokanga atu pē Sea, ..

Lord Fusitu'a : Sea ko e ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Ai pē ke tau talanoa pa'anga, he ko e me'a ia 'oku fakalele 'aki hotau fonua.

Lord Fusitu'a : Sea fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kae ki'i ta'ofi hifo 'a e fakahoha'a ko eni, he 'oku tau ki'i longoa'a tautolu ai me'a noa'ia ka tau tokanga ki he me'a ko eni.

'Eiki Sea : Me'a mai Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a : Sea, 'oku 'ikai ko ha fo'ui ia 'o e Falé ni, pē ko ha fo'ui. Ko e toki mā'opo'opo eni 'a e ngāue 'a e Pule'angá ke 'omi, kae fakavave'i kimautolu mo e fonuá, ke paasi 'a e Lao ko eni 'Eiki Sea. Kapau na'e pehē 'oku 'i ai 'a e *deadline*, na'e tonu ke mā'opo'opo ia kimu'a. He 'oku to e kau pē mo e Lao ko eni 'i he hilifaki 'a e to e ngaahi ngafa fo'ou ia ki he kakai 'o e fonuá, pea ko e vaeua 'o e 'ū Lao ko eni 'Eiki Sea, te u fakahā atu 'a e natula 'o e ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni. Ko e vaeua ko hono alasi 'a e mafai 'o 'Ene 'Afió, ko e vaeua ko e ope atu e Kapineti 'o to'oto'o mai 'a e ngaahi mafai kehekehé 'o fakataha'i mai kiate ia ...

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea, 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke tau foki mu'a ki he 'asenitá, 'o tau fononga māmālie mai ai, mei he fakafikefika ko ena na'e 'osi fakahoko 'e he Feitu'u na, ki hono tataki 'etau fakataha'anga ko eni. Tau foki mu'a ki he fika 1, 'o ha'u ai pē 'e toki a'u atu ai pē ki he kongá ko eni 'oku 'i ai 'a e kongá ko eni 'oku toutou hoha'a ki ai 'a e Fakaafongá Niua. Ka ko 'eku kole atu Sea tau foki mu'a ki he 'asenita, kātaki mālō.

Fokotu'u ke toloi Fale 'oua si'i hifo uike 1 kae lahi e taimi ke lau fakalelei ngaahi lao

Lord Fusitu'a : Sea fakatonutonu, kuo 'osi 'e he Feitu'u na 'a e faingamālie 'a e motu'á ni, ke tu'u 'o fakahoha'a fekau'aki mo e ngaahi Lao ko eni kimu'a pea tau toki ala ki he 'asenita. Ko e fokotu'u 'a e motu'á ni, toloi 'a e Falé ni, 'oua 'e to e si'i he uike 'e taha, kae 'atā ke lau fakalelei 'e he Hou'eiki pea fakafehoanaki fakalelei 'a e ngaahi Lao 'oku fakatonutonu ko eni, pea mo e Lao lolotongá, pea mo e ngaahi Lao kehekehé, ke mau fua 'a e ngafa mo e nunu'a kovi 'e hilifaki ki he fonua. Pea ko hono uá, ke tukuatu ki he kakai 'o e fonuá, 'a e Lao ko eni, he 'oku tau kei nofo mo e *mandate* 'oku te'eki ke 'omi 'e he Pule'anga ha *mandate*, ke nau alasi 'a e me'a 'e 3, na'e ta'ofi 'e he konivesiό, ke tapu hono alasi 'e he Fale ni. Ko e fokotu'ú ia 'Eiki Sea, toloi e Falé ni, 'oua 'e to e si'i he uike 'e taha, kae fakahoko 'a e ongo fatongia ko ia.

Mo'ale Finau : Fakamolemole mu'a Sea ke u ki'i fehu'i mu'a ki he Fakaafongá. Ko e fokotu'u ke toloi 'e he Seá pē ko 'etau pāloti ?

'Eiki Sea : Ha'apai 12, kātaki 'o ...

Mo'ale Finau : 'Io Sea fakamolemole. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki. 'Eiki Nōpele, 'oku ou tokanga atu ki ho'o me'a. 'Oku mahu'inga pē foki ke tau talanoa fakalelei ki he Lao 'o e fonuá he ko e me'a mahu'inga. Ka ko 'eku ki'i fehu'i atú, pē ko ho'o fokotu'ú ke tu'utu'uni 'a e Seá ke toloi, pē ko e pāloti'i 'e he Falé ke toloi?

Fakamahino ke ngāue'aki Sea Fale Alea hono mafai ke toloi e Fale

Lord Fusitu'a : Ko e fokotu'u, he 'oku 'iate ia pē 'a e mafai ko iá, ke toloi 'a e Falé ni. He 'oku 'iate ia pē, 'a e mafai ke ne ta'etali 'a e ngaahi Lao ko eni, 'i hono 'omi ki hono 'ofisi, na'e 'iate ia pē 'a e mafai ke ta'ofi 'a e ngaahi Lao ko eni 'oua 'e 'asenita'i. 'Oku ke mea'i lelei pē. 'A ia ko e fokotu'ú, ke ne ngāue'aki hono mafai, ke toloi 'a e Falé ni, mālō Sea.

'Eiki Sea : Ha'apai 13.

Taukave ko e lao motu'a eni na'e to e fakahū mai ki Fale Alea

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko e motu'a ni na'a ne fokotu'u atu ke pālōtī, pea na'e fai ki ai 'a e poupu. Ka 'oku ou 'oatu 'eku fakamanatu pē 'Eiki Sea ki he Feitu'u na, koe'uhi ko e fa'ahinga laumālie 'oku 'omi pongipongia ki ho Fale 'eiki. Ka 'oku ou fokotu'u atu ke mahino'i 'e he kakaí, ko e Lao eni na'a nau longoa'a ai 'i Fale Alea, 'i he Pule'anga kuo 'osi, 'o fokotu'u 'o tali, pea tali Kapineti, pea 'ave ki he Fakataha Tokoní. Ko eni ia 'oku nau talamai 'e nautolu ia ko e Lao fo'ou eni ia 'i he ta'u fo'ou. Ka ko e lao na'a nau fa'u, pea 'osi pea 'omi ki Fale ni pea tali, pea 'oku to e 'omai mei he Fakataha Tokoní ke to e fai hono fakahoko 'o e sivi ..

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu Sea.

Veivosa Taka : Sea ka 'oku hangē 'i takihala'i ..

Lord Fusitu'a : Sea fakatonutonu.

Veivosa Taka : Mālō Sea.

Lord Fusitu'a : Sea fakatonutonu, 'oku 'ikai ko ha takihala'i e Fale ni 'a e pehē ko e Lao fo'ou eni. Ko e to'u Fale Alea fo'ou eni, pea na'e fakafoki mai eni mei fe'ia 'oku fakahū fo'ou 'e he Pule'anga ... ke fakahoko 'a e 'asenita ko ia 'o e 'aho ni.

Veivosa Taka : Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu. 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'u na tapu pea mo e Fale 'eiki. Ko e to'u Fale Alea fo'ou ka ko e Lao motu'a. Ko e fakatonutonu ia, na'e paasi heni he Minisitā *Clive Edward* pea 'ave ai pea to e 'omai ko eni. Ko e hā 'a e me'a 'oku nau to e 'oatu 'e nautolu. Ka 'oku ou kole atu Sea ke tau foki ki he 'asenita.

Lord Fusitu'a : Sea, fakatonutonu atu. Te ke me'a mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i koma .. a,e,i 'e taha 'oku fo'ou heni he 'uluaki Lao ko ē na'e fokotu'u 'e he Pule'anga 'o Tu'ivakanō ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Lord Fusitu'a: ... ke fakapapu'i 'oku pēseti 'e 100 ia he taimi ni, ko e 'uhinga ia 'oku tuku ai ki he 'Eiki Sea ke 'i he'ene mafai 'o toloi eni he 'oku te'eki ai ke fakahoko mai 'e he Pule'anga ha 'uhinga 'a e hiki 'aki e pēseti ... pālōtī 'oku ke pehē ko ē ke ivi ange 'a e pālōtī 'a e toko 26 ko eni 'i he pēseti 'e 99 'a e fonua, pēseti 'e 99 e fonua 'a e pālōtī e toko 26 ko eni ...

Sāmiu Vaipulu: Sea ki'i kole pē Sea.

Lord Fusitu'a: 'Alu 'o 'ai ha konivēsio 'o ma'u ha pēseti 'e 99 ha'u mo ia 'o fakahū 'aki e lao ko eni.

Veivosa Taka: Ha'u 'o tu'utu'u mai hena 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o fa'ētangata ...

Sāmiu Vaipulu: ‘Ei tali si’i, mo tangutu lōua.

Lord Fusitu’a: Kātaki fakamolemole.

Sāmiu Vaipulu: Mo me’a ki lalo.

Lord Fusitu’a: Nau tuhu au ia ki he tafa’aki ko ē.

Sāmiu Vaipulu: Mo me’a ki lalo mo e longoa’a. Sea ko u kole ‘a’aku.

‘Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu: Ko e me’a ko ē na’e fokotu’u mei he Minisitā Pa’anga ‘oku mo’oni ia. Pea ko e fiema’u ia ‘a e fonua ‘a e *budget support*. ‘A ia ko e lao ko ia na’e ‘osi ngāue ki ai e Kōmiti Lao pea ‘oku fiema’u ia ke fai, fēfē kapau te tau hoko ki ai mo e ‘ū tu’utu’uni mo e ‘ū me’a kehe ko ē ka tau toki hoko ki he Konisitūtone ke fai e ngaahi fakatotolo mo e me’a, tuku ia kimui toki fai e ngāue. ‘E lava kotoa pē. Ka ko ē ‘oku lahi pē mo e ngaahi ngāue kehé ‘Eiki Sea ke fai ki ai e ngāue ka ko ‘eku kole ‘a’aku ia tau kamata ‘aki ‘a e fokotu’u ko ē ‘a e Minisitā Pa’anga he ko e fiema’u ia ‘a e fonua. Pea ko ‘etau ‘ai ia ke mahino ...

‘Eiki Sea: Ko u fakamālō atu Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘UHINGA ko ho’o me’a mai ‘oku fakapotopoto pea nau tali pē au ke mou longo hifo Hou’eiki kau toki ‘oatu ‘a e me’a ko ē te tau fai. ‘Oku ‘i ai e fokotu’u ‘e ua kuo ‘omai ‘e he Fakafofonga Nōpele ko ē ‘o Niua pea ‘oku ‘i ai mo e fokotu’u mei he Ha’apai 13. ‘Oku fekau’aki e fokotu’u ko ‘eni pea mo ‘etau ‘Asenita Fika 4.2 ‘o hoko hifo ai ki lalo. Ka kimu’a e ‘Asenita 4.2 ‘oku ‘i ai e ‘Asenita 4.1. Ko e Lao Fakaangaanga eni ‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao pea kuo fakafoki mai e līpooti ko ia, ka kimu’a pea tau hoko atu ki he līpooti ko ia ko u kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi mei he ‘Eiki Palēmia.

Lord Nuku: Kole mu’a ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Tongatapu (‘Eua).

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea pea fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea. ‘Eiki Sea, ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai e feme’a’aki Sea ‘o a’u ki he lao ko ē na’e fokotu’u atu ke tau hanga ‘o alea’i. Fiema’u ki he *Budget Support*. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a kehekehe ‘oku fekau’aki pea mo e patiseti. ‘Oku te’eki ai ke ‘omai ‘a e patiseti ia ke fakahū mai ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea. Ka ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai kapau ko e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu kātaki fakamolemole.

Lord Nuku: ‘Ikai.

‘Eiki Minisitā Leipa: Kātaki ko e ki’i fakatonutonu atu.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, tali ka u ki’i faka’osi atu mu’a kātaki ‘eku fakahoha’a.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u ki’i fakatonutonu atu he ‘oku fu’u ma’u hala ‘aupito ‘aupito e ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki, ‘Eiki Fakafofonga Nōpele ko e fakatonutonu ē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io tapu mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e kau Mēmipa ‘o e Fale ni. Sea ko e ki’i fakatonutonu ko e pehē ‘oku te’eki ke ‘omai e patiseti pea ‘oku ‘i ai e fekau’aki e *Foreign Investment Bill* pē ko e *Act* ko eni ‘oku propose mai pea mo e patiseti. Kātaki fakamolemole ko u fakatonutonu atu ko e *Foreign Investment Bill* ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fekau’aki ‘aana mo e patiseti. Pea ko u poupu ki he tokoni ko ē kuo fakahoko mai ‘e he Vava’u 15 pea mo e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na. Fakapotopoto ke tau talanoa’i mu’a ‘a e fo’i lao ko eni kongā ia e taha ‘o e nima na’a ke hanga ‘o *mention* mai kiate kimautolu. Pea kole atu mu’a ke tau hoko atu ...

Siaosi Sovaleni: Sea ki’i fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: He ‘oku hala ‘a e fakakaukau ‘oku ‘i ai ha patiseti ke makatu’unga ai ‘a e talanoa’i ‘a e fo’i Pila ko eni kātaki.

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea hūfanga pē mu’a he ngaahi fakatapu kuo ‘osi aofaki. Ko e fakatonutonu ia Sea ko e *Budget Support* ‘oku mea’i pē he Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i he patiseti. Hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Leipa. Pehē ‘e ia ‘oku ‘ikai ke ‘i he patiseti. Ko e *Budget Support* ko e kongā lahi ia ‘o e me’a ko eni na’e me’a ki ai e Minisitā Pa’anga ko e ‘uhinga ‘oku fiema’u ko eni ke tali he ko e fekau’aki ia ko ē mo e patiseti. Mālō ko e fakatonutonu ia Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E tapu mo e Feitu’u na Sea ...

Lord Nuku: ‘E Sea kole mu’a ke ‘osi pē ‘eku ki’i fakahoha’a ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fakatonutonu foki ki he ‘Eiki Nōpele ‘Eua ...

Lord Nuku: ‘Io, mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘ene pehē ko ē ‘oku te’eki ke ‘omai e patiseti. Ko e patiseti ko ‘eni ‘e kamata ko ē ‘i Sune ko ē ... ‘i Siulai ‘o faai atu mahalo ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele mei

‘Eua. Ko e patiseti ko ē ‘oku tau lolotonga ‘oatu ko ē, lolotonga talanoa ai ko ē he taimi ni ‘oku ‘i ai e fo’i *Budget Support* ko eni. Ka ko e feinga’i ke tō mai kimu’a ‘oku te’eki ai ke tau a’u ki he ‘aho 30 ‘o Sune ke fai’aki e ngāue, ‘a e fo’i sēniti ko ia.

‘Eiki Sea: Fehu’i atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ke fakapapau’i mai ko e patiseti na’e paasi he Fale ni ki he Ta’u Fakapa’anga ‘o e 2018/2019?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e patiseti lolotonga eni pa’anga ngāue e Pule’anga ‘oku lele he taimi ni. ‘Oku ‘i ai e *Budget Support* ko e tolungofulu miliona?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

‘Eiki Sea: ‘Oku tali ke fakahū mai makatu’unga hono paasi e lao ko eni?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ko e me’a eni ‘oku fakama’ala’ala mai he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Siaosi Sovaleni: Sea ko e kātaki ko e ki’i fehu’i ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 3.

‘Siaosi Sovaleni: Muimui atu pē ho’o fehu’i Sea. Ko e *conditions* ko ē he *policy matrix* ke fakahū mai e fo’i lao pē ko e tali ‘o e fo’i lao, he ‘oku fa’a ngāue’aki pē foki kehe pē ke fakahū mai he Pule’anga, fai honau fatongia ‘o nautolu, me’a kehe ia ‘a e Fale Alea pē te nau tali pē ‘ikai ‘a ia ko e fehu’i pē ia Sea pē ko e *conditions* ‘oku pehē mai ke fakahū ki Fale Alea pē ko e tali ‘e he Fale Alea mo ‘Ene ‘Afio?

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e *condition* eni, fakamolemole ‘e ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai leva e *Regulation*. Pea he ‘ikai ke lava ke tali ‘a e *Regulation*, ‘a ia ko hono tali pē ‘e he Kapineti ‘a e *regulations* pea ko e fo’i *condition* ia. Ka kuo pau ke paasi e lao. Kuo pau ke paasi e lao pea ‘osi ko ia pea te mau, kapau ‘e paasi ia ‘o me’a ‘e feinga’i ke mau ngāue fakavavevave ke tali ‘e he me’a, he Kapineti ‘a e *regulation*. ‘A ia ko ‘etau ki’i to e toloi holo ko ē ‘atautolu ko eni ‘e fuoloa ia. ‘E fuoloa ia pea ko ia pē ‘e Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou me’a hake ke tau *break*.

(Pea na’e ki’i mālōlō heni)

<009>

‘Taimi: 1120-1125

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

(Na’e me’a mai leva e ‘Eiki Sea, *Lord Fakafanua* ki hono me’a’angá.)

<002>

Taimi: 1125-1130

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kimu’a pea tau mālōlō na’e fai ‘a e feme’a’aki ‘i he’etau ‘āsenita ko e tokanga makehe ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o e Ongo Niua ki he’etau ‘āsenita fika 4.2 mo e ngaahi liliu fokotu’u mai ki he Konisitūtone.

Kaekehe ko ‘etau ‘āsenita fika 4.1 fekau’aki ia pea mo e Lao ‘Inivesi ki Muli pea ‘oku ou tui ‘oku ‘atā pē ia ke tau feme’a’aki ki he lao ko ia, kae toki hoko atu ‘a e feme’a’aki ki he toenga ‘o e ‘āsenita ‘i he taimi ko ē ‘oku tau a’u ai ki he kongā ko ia.

‘Oku ou kole atu ki he Kalake kātaki ‘o lau mai ‘a e tohi ko eni ‘oku fakahū mai mei he ‘Eiki Palēmia kimu’a pea tau toki hoko atu.

Tohi kole Pule’anga ke fakavavevave ngāue Fale Alea ki he Lao ‘Inivesi Muli

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Falé, kae ‘atā ke ‘oatu ‘a e tohi pea mei he ‘ofisi ‘o e ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Aho 18 ‘o Fepueli, 2019

‘Eiki Nōpele Fakafanua,
Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
Fale Alea ‘o Tonga,

TOFOA

‘Eiki Nōpele Fakafanua

Re: Ko e fiema’u fakavavevave ke fakahoko ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli

‘Oku ou fai ‘a e tohi ni mo e loto faka’apa’apa mo’oni kae ‘atā ke fakahoko atu ‘a e fiema’u vivili ko eni, tu’unga ‘i he ngaahi ngāue fakavavevave ‘a e Pule’angá ke fakakau atu ki he ‘āsenita ‘o e Fale Alea ‘a ia ‘e fakahoko ‘i he ‘aho 18 ‘o Fepueli, 2019.

Ko e kolé na’a lava ‘o fakamu’omu’a ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e taha ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga vahe 2 kupu 33 (a), ‘a ia ‘oku fakahinohino mai ki he taumu’a ‘o e kongā ko eni.

“Kuo pau ki he Fale ke ne lau ‘a e ngaahi me’a ko ení ko e ngaahi ngāue fakavavevave, (a) Ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo’oni’i mai ‘e he Palēmia ‘i ha tohi ki he ‘Eiki Sea, ‘o fakahā ai ko e me’a fakavavevave.”

Ko e Lao Fakaangaanga ni ‘oku kau ia ‘i he ngaahi fiema’u vivili ‘o e Pule’anga ke fakahoko pea malava ai pē ke fakapapau’i ‘a e ngaahi tokoni mei mulí ki he Patiseti ‘o e fonua, (*Budget Support*), ‘a ia ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘e tolungofulu miliona (30m) tupu ke foaki mai mei he ongo Pangikē ‘a Māmani, Pangikē ‘o ‘Esia, Pule’anga ‘Aositelēlia, pea mo e Pule’anga Fakatahataha ‘o ‘Iulope ki he ta’u fakapa’anga 2018/19.

Ko e faka’amú na’a lava ai pē ke tali ‘e he Fale Alea ‘a e lao fo’ou ni kimu’a ‘i he ‘aho 28 ‘o Fēpueli, 2019 koe’uhí kae lava ke hoko atu ‘a e Pule’angá ki hono fakakakato leva mo e ngaahi Tu’utu’uni Ngāue, (*Foreign Investment Regulations*) ‘o e lao fo’ou ni mo ha taimi ke fakahū mo ia ke tali ‘e he Kāpineti. Ko e ngaahi ngāue fakavavevave ni koe’uhí kae malava ke kei tafe mai ‘a e ngaahi tokoni mei mulí ke tokoni’i ‘a e Patiseti ‘o e fonua.

‘Oku ou faka’amu pē te ke tali ‘a e kole fakavavevave ni mo e loto hangamālie.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Semisi Sika. (Fakamo’oni)

‘Eiki Tokoni Palēmia ‘o Tonga.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki hangē pē ko e tohi ko ena ‘oku lau atu ‘e he Kalake, kuo fakahū mai mei he ‘Eiki Palēmia ‘a e kole ke fakavavevave ‘etau ngāue ki he Lao Fakaangaanga fika 21/2018. Ko e lao ko ení na’e ‘osi lau ‘uluaki, pea na’e tukuhiho fakatatau ki he kupu 131(2) pea mo e (3) ki he Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao. Ko e ngāue na’e tukuhiho ki he Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao kuo ‘osi fakakakato pea ‘oku ‘amanaki ke fakahoko atu’a e lipooti mei he Sea ‘o e Kōmiti ko ia.

Kā kimu’a pea tau hoko atu ki he lipooti ko ia ‘a e kōmiti, ‘oku ou fie fakamanatu atu ko ‘etau tu’utu’uni na’a lahi ‘a e ngāue fakavavevave kupu 33, ‘oku hā ai pea te u lau atu.

“Ki he taumu’a ‘o e kongā ko ení kuo pau ki he Falé ke ne lau ‘a e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi me’a ko ení ko e ngaahi ngāue fakavavevave, (a), ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo’oni mai ‘e he Palēmia ‘i ha tohi ki he ‘Eiki Sea ‘o fakahā ko e me’a fakavavevave.”

‘A ia ‘oku ‘osi hā mahino mai pē ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni kuo pau ke tau ngāue fakavavevave ki he Lao Fakaangaanga ko ení, pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku ou kole atu ki he Fakafofonga Vava’u 15 ko e Sea ‘a e Kōmiti ...

<005>

Taimi: 1130-1135

‘Eiki Sea : ... Tu’uma’u ki he Laó, ke lipooti mai ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni.

Siaosi Sovaleni : Ki’i *point of order* pē, Sea.

‘Eiki Sea : Tongatapu 3, me’a mai.

Siaosi Sovaleni : Tapu mo e Feitu’u na, Sea, pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. ‘A ia ko e fehu’i ia, Sea, pē ‘oku ngofua ke toki ‘omai ha tohi lolotonga ia na’e ‘osi lau ‘a e fo’i Lao Fakaangaangá ia? Manatu’i na’e ‘osi fakahū mai ‘a e Lao ia ko eni ki he Falé, Sea. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tohi ia ke fakavavevave. ‘Oku ou pou pou au ia ke fakahoko ‘a e feme’a’aki ko eni he ... ka ko e ‘uhingá pē, ko ‘etau founa ngāue, pē ‘oku lava ke toki hū mai ia, ‘osi e lau hono ua? ‘A e tohi fakavavevavé. Mālō.

‘Eiki Sea : Ko e taimi ko ē ‘oku fakahū mai ai e tohí, ‘oku ‘ikai ke u ma’u pē ‘oku ‘i ai ha *precedent* ki he, pē ‘oku ne hanga ‘o tu’utu’uni mai, kuo pau ke fakahū mai kimu’a pea fakahū mai e Laó, pē lolotonga hono lau e Laó, ‘ikai ke u lava ‘o fakapapau’i he taimi ni.

Siaosi Sovaleni : Ko e ‘uhinga pē ia ‘a e fehu’í, Sea, he ko e ‘uhingá, ko hono ‘omai ko ē ‘o e Laó, ‘o kapau na’e fakavavevave, na’e ‘osi ‘omai pea mo hono tohi he taimi ko ia. Pea kuo ‘osi tali ia ‘e he Fale ni hono lau ‘uluaki, ‘alu o lau 2, pea ko eni ‘oku toki fakahū mai ia lolotonga ia hono fai e ngāue ko ē ki he laú.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ‘Eiki Sea, ki’i tokoni atu pē, kātaki.

‘Eiki Sea : Kātaki pē, ‘Eiki Minisitā, kau tali e me’a ko eni ‘a e Tongatapu 3. Ko e fale’i kuo ‘omai mei he Kalake, ko e hangē pē ko e kupu ko ē na’a ku lau atú. ‘Oku ‘ikai ke hā pau mai ia ai, kuo pau ke ‘omai kimu’a pea lau e Laó. ‘Oku ‘asi pē ia, ko ‘ene a’u mai pē ‘a e tohí, pea kuo pau ke tau ngāue fakavavevave ki ai. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ou pehē, ‘oku tu’u ‘atā pē, tukukehe kapau ‘oku hā mahino mai ai, kuo pau ke ‘omai fakataha pea mo hono lau ‘uluaki e Lao ko ia. ‘oku ou kole atu kia Vava’u 15, kātaki ‘o ‘omai e lipooti ka tau hoko atu.

Fakama’ala’ala Sea Kōmiti Lao fekau’aki mo e Lao ‘Inivesi Muli

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa e Falé, ‘Eiki Sea. Ko e Lao ni na’e tuku mai ia ‘o fakataha ki ai e Kōmití, pea na’e Mēmipa foki mo e ‘Ateni Senialé. Ko e ngaahi tefito’i liliu ‘i heni, ‘Eiki Sea, ‘oku makatu’unga ia ‘i hono ‘ave ‘a e tu’unga ko ē ‘o e Failesisita, ke fakataha pē ia ‘i he *CEO*. Ko e Lao kimu’a, Lao *Investment* kimu’a, na’e tu’unga kehekehe pē ia. Pea ko e me’a ko ē na’e fakaha ko ē ki he Kōmiti, mei he ‘Ateni Seniale, pea pehē ki he *CEO* kimu’a ko ē ‘o e Potungāue, na’e ‘i ai e ngaahi me’a na’e hoko. Neongo na’e te’eki ai ke ‘i ai ha fakamo’oni ia ki ai, ‘Eiki Sea, ka ko e me’a e na’e ‘omai ki he Kōmiti. Na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’e hoko, ‘o makatu’unga ai ‘a e liliu ko eni, koe’uhi ke faingofua ange ‘a e ngāue mo fai e vakai ki he *investment*.

‘Eiki Sea, ko e lipooti eni kuo ‘osi lava ‘a e ngāue ki ai fakatatau mo e ngaahi fakatonutonu, ‘a eni ‘oku hā pē ‘i he lipooti. Ka ko e me’a pē ia ‘oku tau ki’i vakai ki ai, Sea, pē ko e hā ‘oku hanga ai ‘e he ngaahi fonua tokoni mai ki he fonua ni, ‘o tautau mai ha ki’i mounu ke tau fakamo’oni ki

he Lao ko ē mo ‘enau lotó, kae ‘omai ha tokoni. ‘Oku ou pehē ‘e au, hala lahi ‘aupito ia, Sea. Tonu ke tala kia nautolu, ‘oku tau’atāina ‘a e fonua ni, pea tapu ‘aupito. Tapu ‘aupito ke pehē’i mai, ‘Eiki Sea, ke talamai ke tau fakamo’oni he Lao ko ē mo ē, ‘enau fiema’ú. Ka tau lava ke ma’u e tokoní. Hā e me’a ko ia, ‘Eiki Sea, ke kaunoa mai ‘i he’etau fonua ni, lolotonga ‘etau tau’atāiná, kuo ō kitautolu ‘o foaki atu kitautolu? Fakasi’isi’i e fakatau me’alele kae toe ha silini. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : Mālō, kole atu ki he Kalake ke kātaki ‘o lau mai e lipooti mei he Kōmití. Lau kakato mai pē e lipootí

Lipooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao

Kalake Tēpile : Lipooti Fika 1/2019, Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Lao.

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku ou fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Lipooti Fika 1/2019, ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Lao ‘a e Fale Alea. ‘Oku ‘i he lipooti ko eni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Kōmití, fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli, Fika 21 ‘o e ...

<006>

Taimi: 1135-1140

Kalake Tēpile : ... 2018 ‘a ia na’e tukuhifo mei he Fale Aleá ki he Kōmiti ni ‘i he ‘aho 8 ‘Okatopa, 2018.

Faka’apa’apa atu

Hon Sāmiu Kuita Vaipulu
Sea Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao
‘Aho 5 Fepueli, 2019.

1. Talateu. ‘Oku fakahoko atu ‘i he Lipooti ni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Kōmití ki he Lao Fakaangaanga Fika 21/2018, ‘a ia na’e tukuhifo ki he Kōmiti ni mei he Fale Aleá ‘i he ‘aho 8 ‘o ‘Okatopa 2018. Ko e Lao Fakaangaanga Fika 21/2018 ko e Lao Fakaangaanga ia ki he ‘Inivesi Muli, 2018.

2. Ola ‘o e ngāue ‘a e Kōmití ki he Lao Fakaangaanga Fika 21/2018.

2.1 Ngaahi fakataha ‘a e Kōmití fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga. Na’e fakahoko ‘a e fakataha ‘e 4 ‘a e Kōmití fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 21/2018.

e) Na’e fuofua fakataha ‘a e Kōmití, kau ki he Lao Fakaangaangá ni, ‘i he fakataha fika 5/2018 ‘aho 10 ‘Okatopa 2018 pea mo e Fakahinohino Lao Pulé *Solicitor General* ke

fakama'ala'ala 'a e Lao Fakaangaanga ko eni. Na'e tali ai 'e he Kōmití, ke 'omai ha tēpile fakafehoanaki (*comparative tables*) 'o e Lao lolotongá mo e Lao Fakaangaangá, ke fakamahino mai ai 'a e ngaahi liliu kuo fakahoko mei he tefito'i Laó mo hono 'uhinga.

f) Na'e hoko atu 'a e feme'a'aki 'a e Kōmiti ki he Lao Fakaangaangá ni, 'i he fakataha Fika 6/2018 'i he 'aho 15 'Okatopa, 2018, 'a ia na'e to e lava mai ai 'a e 'Ateni Seniale Le'ole'ó, 'o to e fai pē ha fakama'ala'ala ki he Lao Fakaangaanga.

h) 'I he fakataha fika 1/2019 'aho 31 Sanuali, 2019 mo e fakataha fika 2 'o e 'aho 4 'o Fepueli, 2019, na'e tali ai 'e he Kōmiti 'a e ngaahi Fakatonutonu ki he Lao Fakaangaangá ni, 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i he konga 2.2

2.2 Ngaahi Fakatonutonu na'e tali 'e he Kōmiti. Na'e tali lelei 'e he Kōmiti 'a e ngaahi Fakatonutonu ko ení, pea 'oku 'i loto kotoa 'a e ngaahi fakatonutonú 'i he Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2018 Fika 21(a) 'a ia 'oku 'oatu ko e fakalahi (1) 'i he Lipooti ni.

- i) Kupu 15 (4) 'o e Lao Fakaangaanga. 'I he tefito'i Lao lolotongá, ko e tokotaha kehe pē 'a e Failēsisitá mei he 'Ofisa Pule Ngāué, ka 'i he Lao Fakaangaangá, 'oku fakataumu'a ia ke to e hoko pē 'a e 'Ofisa Pule Ngāué ko e Failēsisita. Ko ia ai 'oku fepaki 'a e Kupu 15 (4) mo e Kupu 33 (1) pea ne tali 'e he Kōmití ke fakatonutonu leva 'a e kupú ni, ke tāmata'i 'a e ngaahi lea 'a e 'Ofisa Pule Ngāue, kae tānaki 'a e ... "ne" .. 'i he hili 'a e fo'i lea ko e " 'oku ..."
- ii) Kupu 22 'o e Lao Fakaangaanga. Na'e tali 'e he Kōmití, ke fakatonutonu 'a e fo'i lea ko e "faile" 'i he Kupu 22 pea mo ha toe kupu pē *consequential* 'oku hā ai 'a e Lao Fakaangaangá ni. Kupu 13, 16, 19, 21, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 39, 41, kae fetongi'aki 'a e fo'i lea ko e "fakahū." Na'e tokanga 'a e Kōmiti ke 'oua 'e feto'oaki 'a hono faile fakatauhitohi 'o ha Lipooti, mo e fiema'u 'a e Laó ni 'i he Kupu 22, ke fakahū mai 'e he taha ma'u tohi fakamo'oní, ha Lipooti 'o e tu'unga fakata'u.
- iii) Kupu 24(2) konga (a) 'o e Lao Fakaangaanga. Ke tamate'i 'a e ngaahi kupu'i lea, kuo mole ai 'a e faile 'o e Lipooti, kae fetongi'aki 'a e ngaahi lea ko e .. "na'e totonu ke fakahū ai 'a e Lipooti," he 'oku fakataumu'a 'a e kupú ni, ki hono fakahū mai 'o e Lipooti, kae 'ikai ko e mole 'a e failé, pea ke fenāpasi foki mo e liliu faka-Pilitānia.
- iv) Kupu 26 (1) konga (c) 'o e Lao Fakaangaanga. Koe'uhi ko e tokanga 'a e Kōmití ke malu'i 'a e fonuá, mei hano uesia 'e ha sino'i kautaha, pē taha muli, kuo 'ikai ke to e fakahoko ha'ane ngāue fakapisinisi (*cease trading*) 'i he fonua 'oku tu'u ai 'ene pisinisi na'e tali 'e he Kōmití, ke tānaki ki he ngaahi makatu'unga 'oku hā 'i he Kupu 26 (1) konga (c) ke tamate'i 'a e fakalea lolotonga 'o e kupú, kae fetongi 'aki 'a e "ko e taha ma'u tohi fakamo'oní, 'oku tukuatu ke vetekí, pē kuo fakahā kuo 'ikai ke ne to e malava ke totongi hono ngaahi mo'ua (*bankrupt*)..."

Taimi: 1140-1145

Kalake Tēpile: ... pē kuo 'ikai ke to e fakahoko ha'ane ngāue fakapisinisi 'i he fonua 'oku tu'u ai 'a e pisinisi 'o e taha ma'u tohi fakamo'oni.

(v) Kupu 27, Kupu (1) Konga (c) 'o e Lao Fakaangaanga. Ke tamate'i e Kupu'i lea "fakahā hili 'a e lea ke ne" kae fetongi 'aki e Kupu'i lea "ko e tali" ke fenāpasi mo e fakapilitānia pea ke fakamahino ko e tohi 'a e taha ma'u tohi fakamo'oni 'o tali ki he ngaahi 'uhinga hono kaniseli 'ene tohi fakamo'oni kae 'ikai ko e fakahā.

2.3, Talatalanoa mo e kakai (*public consultations*). Na'e tokanga 'a e kōmiti pē na'e 'osi fai ha talatalanoa mo e kakai mo e ngaahi kupu fekau'aki fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ni pea fakamahino 'eni mei he Potungāue.

- (i) 2014/2015, Talatalanoa mo e ngaahi Potungāue mo e Pisinisi faka-Pule'anga (*Business Relevant Government Departments*) Fekau'aki mo e Sosaieti Sivile kae pehē foki ki hano fakaafe'i ha ngaahi tohi fokotu'u (*written submissions*) 'i he ngaahi nusipepa fakalotofonua. Na'e fakahoko foki mo ha ngaahi talanoa mo e kakai 'o kau ai 'a Ha'apai, Vava'u pea mo 'Eua.
- (ii) 2016/2017, na'e to e fakahoko foki ha talanoa mo e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ki hono fatu faka'osi 'o e Lao Fakaangaanga. Na'e tali 'e he *Tonga Chamber of Commerce* mo hono kau Mēmipa 'a e tatau faka'osi 'o e Lao Fakaangaanga. Na'e tali 'e he Minisitā 'a e tatau faka'osi 'o e Lao Fakaangaanga pea fakahū atu ki he Kapineti.
- (iii) 2018, fakamatala'i fakamahino e Lao Fakaangaanga ki he Minisitā mo e *CEO* fo'ou mo ha ngaahi fakamatala kehe.

3, Fakamā'opo'opo mo e Fokotu'u.

Kuo maau 'a e ngāue 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2018 pea ko e ngaahi fokotu'u 'eni. Ngaahi fokotu'u,

- (i) Ke tali 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2018 mo hono ngaahi fakatonutonu. Fika 21 (a) fakalahi (1).
- (ii) Ke tali 'a e Līpooti Fika 1, 2019 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e līpooti ena kuo lau kakato atu. Pea hangē pē ko e ngaahi fokotu'u na'e lau atu, fokotu'u mai he Kōmiti Lao ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 'i hono fakatonutonu 'a ia na'e tufa atu ko e Lao Fika 21 (a) 'i he fakalahi (1). Pea ua ke tali e līpooti ko eni. Fakafofonga Ongo Niua, Nōpele.

Fokotu'u ke tuku hifo Lao 'Inivesi Muli ki he Kōmiti Kakato

Lord Fusitu'a: Sea kātaki, na'e 'ikai ke 'i Fale ni 'a e motu'a ni he māhina 'e 4 koe'uhī ko e, ko e fokoutua. Ko e vakai pē pē na'e 'osi tuku hifo eni ia ki he Kōmiti Kakato Sea? Pea ka 'oku 'ikai ko u kole hifo ke tuku hifo ki ai he 'oku 'i ai fanga ki'i me'a 'oku tāla'a ki ai e motu'a ni.

'Eiki Sea: Kātaki Fakafofonga, to e me'a mai angē.

Lord Fusitu'a: 'A kātaki 'Eiki Sea 'oku mea'i he Feitu'u na na'e faito'o 'a e motu'a ni fokoutua he lau māhina 'o 'ikai ke 'i heni ko e fie fakapapau'i atu pē pē na'e 'osi tuku hifo e lao ko eni ki he Kōmiti Kakato? Pea ka 'oku 'ikai pea tuku hifo mu'a 'oku ai e fanga ki'i kupu 'oku tāla'a ki ai e motu'a ni fekau'aki mo e lao ko eni.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke tuku hifo e līpooti ki he Kōmiti Kakato, 'a pou pou ...

Lord Fusitu'a: Ko ē 'oku pou pou, 'o ka toki foki mai mei he toloi 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko 'etau founga ke tuku hifo e līpooti pea tau lau tu'o ua e lao pea mou toki fokotu'u mai ke tuku hifo ke alea'i fakataha 'i he Kōmiti Kakato 'a e lao pea mo e līpooti.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko e ki'i fehu'i pē eni ia Sea 'o fekau'aki ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Kole fakama'ala'ala ki he ngaahi pisinisi tuku mavahe ma'a e Tonga

Lord Nuku: Pea mo e lao ni. Ko e me'a lahi ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea ko e, ko e pisinisi ko eni ko ē ngāue'aki 'inivesi muli 'i Tonga ni kongā 4 'oku fakangofua ai ke, ki ha pisinisi muli ke ngāue 'i Tonga ni 'o fakatatau ki he lao. Ka 'oku ki'i kole pē 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga mu'a 'o tuku mai he 'oku 'i ai e ngaahi pisinisi 'oku 'atā ki he Tonga, tuku mavahe. Ka 'oku hangē ko e fakalea ko ē 'o eni ko e ngaahi lao ...

<009>

Taimi: 1145 – 1150

Lord Nuku: ... Lao 'o Tonga ní mo e ngaahi faka'atā 'oku tapui. Ka ko 'eku 'uhingá pē 'a'aku ia ke ke hanga mu'a 'o to e fakama'ala'ala'i mai ange 'a e ngaahi pisinisi ko ē 'oku 'atā ki he Tongá, 'a ē 'oku 'osi fakatapui he 'e Pule'angá.

'Eiki Sea: Ko ia. Kātaki pē Fakafofonga Nōpele. Ko u kole atú ke tau tuku hifo ki he Kōmiti Kakató ke mou toki feme'a'aki ai.

Lord Nuku: Mālō. 'Ai ko e ke 'uhingá, 'io sai pē kapau ko ia ka nau kole pē ke 'uhí ke tuku mai.

He ko u tui au ia ‘oku fiema’u e Lao ia ko ení ke, neongo pē ‘oku ‘osi lau ka ko u tui ‘oku tālāngā lahi e fonuá ‘i he Lao ko ení, ko e ngaahi monū’ia e kakaí Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Leipa: Sea ko u tali pē ‘e au e ngaahi fakakaukau ko iá kae kole atu,

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Leipa: ‘Io tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko u tali ‘e au e ngaahi fehu’i ko iá ke tau tali ka ko u kole atu mu’a ke ‘oua e talanoa’i ia ‘i he lēvolo ‘o e Fale Alea kae tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakatō ko hono makatu’unga ia ke fai e faka-*detail* ko ia ‘i ai kātaki.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Ha’apai.

Lord Tu'iha'angana: ‘A ia, ki’i tokoni pē Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tongá. Ko ‘eku tokanga pē ‘aku ki he’etau founa ngāue Sea he ko e ‘uhingá ‘oku kehekehe pē. Ko e fakahū mai e ‘ū līpooti pea lau pē talateu pea tau tali. Pea ko e līpooti eni ia ‘oku lau kakato e ngāue na’e fakahoko ki he Lao ko iá. Kaekehe, ko e me’a ko ē ‘oku tokanga au ki ai he ko e ‘uhingá, mahino foki ia he ngaahi fokotu’u mai ‘a e Kōmiti ia ke tali. ‘A ia ka tali e līpooti ko ē pea tali e Lao Fakaangaangá. Ka ko u ‘uhingá he ‘oku ‘i ai ‘a e Hou’eiki ‘oku nau fiema’u ‘enautolu ke feme’a’aki hangē ko e me’a ‘a e Feitu'u na na’e lau ‘uluaki pē foki pea tuku ki he Kōmiti Laó. Pea ‘oku tonu leva foki ke fakafoki mai. ‘A ia ko e mahalo ko e fakalea ko ē fokotu’u mei he Kōmiti. Ko e ‘uhingá ha fa’ahinga fakalea kuo lava ‘enau ngāue ki he Laó, hangē pē ko eni kuo fakamatala kakato ki ai. Kae ‘oua te nau fokotu’u mai ‘enautolu ke tali pē he līpooti ko ē. Fokotu’u mai pē ‘e nautolu pea hoko atu ai e ngāue ‘a e Falé ki he Lao ko ení kae lava ke lau tu’o 2 hangē ko ho’o me’á. Pea u tu’u hake ‘o kole hangē ko ení, ke tali e līpooti ia he ‘oku tali ‘e he Falé ia e ngāue na’e fai. Ka ko ‘enau fokotu’u mai ko ē ke tali, ko ‘ene tali, tau pāloti pē ‘o tali e līpooti ko ē ‘oku nau talamai ‘enautolu ke tali e Laó pea ‘ikai to e fai ha feme’a’aki. Pē ko e hā ho’o founa ngāue ki he lau 2, lau 3.

Sāmiu Vaipulu: ‘Ikai, Sea ko u ki’i tokoni atú.

Lord Tu'iha'angana: Ko ‘eku tokoni.

Sāmiu Vaipulu: Ko e ngāue na’e fai ‘a eni ‘oku līpooti maí. Manatu’i ‘oku te’eki ke lau tu’o 2 e Laó ia. Ko ‘eku kole ‘a’aku ia ke tali e līpooti pea lau tu’o 2 leva e Laó ‘oku ‘i ai e taimi ia ko ē ke fokotu’u ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō. ‘A ia ‘e lau tu’o 2 ia ‘i he fōtunga ko ē ‘o e līpooti.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia, ko ‘eku ‘uhingá mei tatau pē ka ko e me’a hifo Sea ko ena e Kōmiti ko e fokotu’u ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Mulí ‘a ia ko ‘eku ‘uhingá pē ‘a’aku ta tui tatau taua ai. Ke ai pē ha fa’ahinga fakalea, kuo maau ‘emau lava e ngāue ‘a e Kōmiti Laó, kae hoko atu ā e Fale Alea ia. Kae hangē ko e me’a ko ená ke lau tu’o ua. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha feme’a’aki pea hoko atu. Pea kapau ‘oku fiema’u ha taha ke tuku hifo ke alea’i he Kōmiti Kakatō hangē ko e founa ngāue ‘a e Falé, pea ‘ai.

'Eiki Sea: Ko ia Fakafofonga ko e, ko ‘eku tokoni atu pē ki he me’a ‘oku ke tokanga ki ai. Ko e

‘uhinga ia ‘oku fokotu’u ai ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō ke toki alea’i ai hono tali pē ta’etali ‘a e līpootí fakataha pea mo e Lao ‘osi hono lau tu’o 2.

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele ‘Eua.

Tokanga ki he founa na’e fakahoko’aki talatalanoa mo e kakai he Lao ‘Inivesi

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, tapu pē pea mo e Feitu’u na. Na’e ai foki e fokotu’u ‘anenai pea ‘oku ‘osi fakahoko mai na’e ‘osi fai e talatalanoa pea mo e kakaí ‘Eiki Sea. Ko e founa talatalanoa ko ia na’e fokotu’u mai Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e talanoa ia ma’a e kakaí. Ke fakamatala pē ‘e he tokotaha ko ē na’a ne fa’u e Laó kae tali ‘e he tokotaha pē he ‘ofisí ‘o na fetāliaki pē. Ko e fakamahino ‘o e Laó ki he kakai e fonuá Sea.

Tokanga ki he ngaahi totonu ki he muli ke pisinisi ‘i Tonga ni

Ko e me’a ko u tokanga ki ai Sea, he ko e ngaahi Kupu ko ení ‘oku ‘ange ‘a e ngaahi totonu ki he muli ke pisinisi ‘i Tonga ni. Pea ‘oku ‘asi hē ko e fakatāpui ko ē na’e ma’a e Tongá, ‘oku fakangofua ia ‘e he Laó. Ka ko e me’a ia ko ē ‘oku ou pehē Sea kimu’a pea tuku hifo ki laló he lau, na’e ‘osi lau ‘uluakí. ‘Ave mu’a ‘eni ke fai e talatalanoa ko ē mo e kakaí ‘i he ‘uhinga totonu ko ‘eku lea atu pea ‘eke mai ‘e he kakaí pē ko e hā e me’á. Ka ‘oku ‘ikai ko e tu’u he pepá he ‘oku ‘i ai e kakai ia he fonuá ‘e Sea tapu mo kinautolu, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hanau taimi ia ‘o nautolu ki ai.

Ko ‘eku fokotu’ú atu ia he na’e fokotu’u ‘aneuhu ke toloi fakalukufua e me’á ha uike taha kae fakakakato e ngaahi fatongia ko ení pea tau toki foki mai ‘o Fale Alea. He koe’uhí ‘oku ‘i ai e ngaahi tapui fakatāpui ma’a e Tonga mo e ngaahi fakangofua. Ko e kimu’a na’e ‘i ai e peseti ‘a e Tonga. Ko e ‘aho ni, peseti ‘e 100 ‘oku foaki ia ki he mulí ‘atā’atā. Pea hangē ko e me’a ko ē na’e me’a mai’aki ‘e he Fika 15 ko ē ‘o Vava’ú. Ke ōmai pē ‘o tauhele’i’aki tautolu e ki’i me’a pea foaki kātoa e me’á ia ka tau fēfē. Fēfē kakai e fonuá Sea. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku tokanga atú. Ke vakai’i ange mu’a,

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki’i tokoni atu.

<001>

Taimi: 1150-1155

Lord Nuku: ... ‘a e uike ‘e taha kae fakakakato ‘a e me’a ko eni. He ko e lao eni ia ‘oku mahu’inga faka’aufuli ki he fonuá. He ko e pisinisi Sea ko e mo’ui ia ‘a e Tongá he ‘aho ní. Ko e me’a pē ‘oku fai ki ai e hoha’a Sea. He ‘oku tu’u he lao ko eni ‘a e ngaahi faka’atā mo e ngaahi tapui fakatāputapuí Sea. Mālō.

‘I ai e pepa ki he talanoa e Pule’anga mo e kakai he Lao ‘Inivesi

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu. Tapu mo e Feitu’u na Sea. Na’e ‘osi fai hono vakai’i ‘a e *consult* na’e fai he ‘e potungāue pea na’e ‘osi fai pē ‘a e fatongia ko iá. Na’e ‘omai ia he ‘ū pepa ngāue ko ē ‘a e kōmiti ‘a e *consultation* ko ē na’e fai ‘a ia ‘e lava pē ke kole ki he kau ngāue Sea ke ‘omai ‘a e me’a ko iá ke lava ‘o me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipa Sea. Na’a kuo fe’unga pē ngāue ko iá kae ‘oua to e fai ha fakamole makehe.

Lord Nuku: Sea ko e ki’i fehu’i ange pē mu’a ki he Sea ‘o e Kōmiti. Ko e talanoa ko ē mo e kakai na’e fai talanoa mo e kakai pē na’e fai letiō pē ko e hā e founa. Ko ‘eku fehu’i pē.

Sāmiu Vaipulu: Ko e ...

Lord Nuku: Ke ke tali mai. He ko ‘eku tui ko ē ki he pehē talanoa mo e kakai ko e ō ‘o talanoa mo e kakai.

Taukave ‘i ai pē ngaahi fakangatangata he pisinisi kau muli ‘i he fonua

Sāmiu Vaipulu: Ko ‘ene ‘omai pē ‘a e tatau ko ē mei he kau ngāue ko u tali atu ‘e Fakafofonga ka ko u kole pē au Sea kapau ‘e fakakakato mai pē mo e ‘ū me’a ia ko iá he na’e ‘i ai pē pepa. Na’e ‘i ai ‘a e *consultation* ko eni mo e kakai koe’uhí ke tau, ke me’a pē ki ai e Hou’eiki. Pea kapau ‘oku nau pehē ke tau to e ‘ai pē tautolu ha *consultation* fo’ou. Mahu’inga pē ke tau me’á he koe’uhí ko e, neongo ‘oku hū mai ‘a e ngaahi kautaha muli heni ka ‘i he kongā kimui ‘o e lao ‘oku ne mai ai e fakangatangata ko ē. ‘Oku ‘i ai foki e ‘ū kautaha muli ia ‘oku ōmai tā ko ē kuo malū maea ‘a e kautaha ia ‘i muli toki ta’ofi ia ‘i Tonga ni he kongā ki mui ‘o e lao ko eni ‘Eiki Sea ka ‘oku fiema’u pē ia ke lau kakato e fo’i lao ke fai e vakai ki ai. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e lipooti eni kuo ‘osi fokotu’u mai ki he, pea lau ‘i he Fale Alea. Kapau ‘e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke mou toki tu’utu’uni mei ai pē ko e hā e tu’unga ‘e iku ki ai e lao. Ko u tui ‘oku fakapotopoto ange ia ha’atau to e fēme’a’aki mo tīpeiti ‘i he lipooti ko eni.

Kole ke monomono ‘a e Lipooti Kōmiti Lao fika 1/2019

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ‘eku, ki’i kole pē mu’a Sea. ‘Oku ou tui tatau au pea mo e Nōpele Vava’u ka ko u fiefia au ai. Pau kuo tau tali ē ‘aha, tā kuo tali ... tautolu ko e tali e Lao Fakaangaanga ‘Inivesi mo e ngaahi Fakatonotonu. Ko u, kapau kuo tau tali ia tā ko e me’a lelei ‘alu kātoa ai leva. Ka ko ‘eku kole ‘a’aku māhino pē ko e ‘ikai ko e taumu’a ia. Tamate’i mu’a ia kae ‘ai pē ‘a e me’a fika ua ke tali ‘a e lipooti ‘a e kōmiti tu’uma’u. Mālō.

Fokotu’u ke tali ngāue ‘a e Kōmiti kae toki hoko atu lau e lao

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ki he founa ngāue ke tau fēmāhino’aki ke tatau he ko e anga eni ko ē lele mai mei mu’a na’e lau pē talateu mo e ngāue ‘a e kōmiti pea tali e ngāue ia ‘a e kōmiti pea toki hoko atu e lau ia e lao. Kae kehe ka ko e me’a pē ‘a e Feitu’u na he ko e me’a tatau pē ka ‘oku ‘i ai e Hou’eiki ‘oku nau fiema’u ke

tukuhifo e lao ke alea'i he Kōmiti Kakato.

'Eiki Minisitā Leipa: Sea ki'i tokoni atu mu'a kātaki. Tapu mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. Ko u fie tokoni atu pē mu'a ki he makatu'unga ko eni 'e nima na'e 'osi 'omai mo e fatongia e Feitu'u na ki he, ke tau hanga 'o 'unuki mu'a 'a e ngāue 'a e Fale ni. Ko e founga ko ē na'e fakahoko na'e 'osi fai e *consultation* he kau ngāue 'osi ko iá pea 'omai 'o fakahū mai ki heni pea 'osi ko iá pea 'omai pea lau heni pea na'e tukuhifo ki he tau Kōmiti Lao pea na'a nau to e sio ki ai pea 'oku ne 'omai 'enau līpooti. Pea ko 'etau hoko atu eni pea 'oku fokotu'u mai ke tukuhifo ke tau talanoa'i ai e *detail* 'o e laó pea ka 'i ai ha monomono ai fakahoko ai.

Ko e me'a ko e pehē ke tau to e foki ki he *consultation* 'o tamate'i kotokotoa e fokotu'utu'u ko eni ko e silini fakamole lahi ka 'oku fiema'u lahi 'e he fonua ha tokoni mei muli tautēfīto ki he *investment* 'a e silini mei muli ke fai 'aki 'etau fakahoko 'etau langa hotau fonua. Ko 'eku faka'amu ke paasi ha lao ka tau lava 'o hoko atu ki ai. Ko e me'a kotoa 'oku me'a ki ai e Hou'eiki ke tau fēme'a'aki ki ai 'e lava kotokotoa ia monomono e lao 'i he me'a kotoa pē kae tuku atu mu'a 'a e ki'i fakakaukau ia ki he ngaahi lao ko ē ke tōloi e Fale Alea ke 'oua 'e si'i kau atu ai 'a e mea 'e lava 'o langa 'aki e fonua. Ko e ki'i kole atu pē ia Sea kātaki.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i tokoni atu pē Sea kātaki kapau 'e tali.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 3.

Poupou ki he fokotu'u ke tali ngāue 'a e Kōmiti kae 'ikai ko e fo'i Lao

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea ko u poupou au ki he me'a ...

<002>

Taimi: 1155-1200

Siaosi Sovaleni: ...ko eni 'o Vava'u 'a e Nōpele Vava'u kae 'uma'ā 'a e Minisitā Lao, he 'oku 'asi mai ia ai ke tali 'a e fo'i lao, ko ene tali pē 'ana ia ko ia ko 'etau hoko atu ai pē ki hono lau hono 3, hangē koē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'a ia ko e m...

Lord Tu'iha'angana: Ki'i fakatonutonu atu pē ko e lēkooti ko e Nōpele Ha'apai eni 'oku 'ikai ko ha Nōpele Vava'u.

Siaosi Sovaleni: Vehe, kātaki ko e Nōpele Ha'apai Sea. Ka 'oku ou poupou au ki he'ena fokotu'ú ke 'ai pē ā ke tali 'a e līpooti kae toki lau makehe pē lau hono 2 mo e lau hono 3, he ko 'etau tali pē līpooti ko e fo'i fokotu'u 'uluaki ia ko e talamai ke tali 'a e fo'i lao. 'Oku 'ikai ke tali 'a e *amendment* pē ko e fokotu'u liliu, ka 'oku talamai ia ke tali 'a e fo'i lao fakalukufua. Mālō Sea.

Fokotu'u ke to'o 'a e fokotu'u fika 1 'a e Kōmiti Lao he'ene hā he lipooti

Sāmiu Vaipulu: Sea 'oku ou poupou atu au ki he fokotu'u, to'o 'a e fokotu'u 'uluaki ia ko ē 'i he

lipooti ngāue‘aki pē fokotu’u 2 ke tali ‘a e lipooti ‘a e Kōmiti Lao. Ko e laó ia ko e me’a ia ‘a e Falé ‘Eiki Sea. ‘Ikai ko ha me’a ia ke ngāue pē ki ai ha kōmiti pea tali.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni mei Vava’u 15 ke liliu ‘a e lipooti ‘o tau ...

Fakafoki ki he Kōmiti ke nau fakatonutonu ‘enau lipooti

Lord Nuku: Sea ko e kole atu ‘a e motu’a ni fakafoki ‘a e me’a ki he kōmiti ke nau hanga ‘o fakatonutonu, ‘ikai ko ha founga eni ia ke ‘omai ‘a e ngāue ‘a e kōmiti ... kā ko ‘eku kole atu ia fakafoki ki he kōmiti nau fakatonutonu ‘enau hala pea ‘osi ko ia pea fakafoki mai. Ko e kole ia Sea.

‘Eiki Minisitā Leipa: Sea kau ki’i tokoni atu kātaki.

Lord Nuku: Ko e kolé ia Sea.

‘Eiki Minisitā Leipaki: ‘Oku mahino, ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘oku mahino kiate au ko e fakafekiki ko eni ke toloi ‘a e Falé, ‘oku mahino kiate au ‘a e poini ko ia. Pea ‘oku ou kole atu mu’a ke toki fai ‘a e fokotu’u ko ia ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu, ko e ngaahi *issue* ‘oku ‘ohake mei he tēpile ko eni ko e tēpile ko ē ko e ngaahi *issue* ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai ko e fo’i toloi Fale ‘ata’atā pē, kā ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ia ko e toloi ‘a e Fale hala ha’ane fekau‘aki mo e ngaahi *issue* totonu ‘oku ‘ohake ‘i he takitaha Mēmipa ‘o e Fale. Mālō ‘Eiki Sea.

Mo’ale Fīnau: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12.

Mo’ale Fīnau: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ‘oku tonu ke to e ‘i ai ha ngāue makehe ‘a e kōmiti ke pehē ke fakafoki, lava pē ia ‘o fakatonutonu heni ‘o liliu, kā ki he motu’a ni ‘Eiki Sea, ko e tu’u ko ē ‘a e fokotu’u ‘oku ‘ikai ke u sio au ‘oku ‘i ai ha’ane fepaki ‘Eiki Sea pea mo e ngāue ‘a e Fale. He ko e fokotu’u mai, ko e fokotu’u ‘oku tētē pē ia ‘i he fokotu’u, ‘oku toki paasi ia ‘i Fale Alea. ‘A ia kapau ‘e tu’u pē ia hē ‘ikai hano palopalema ‘ona ia ‘Eiki Sea, pea kapau ‘e to’o ki he tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ‘i he ‘ene hā mai ‘a e fo’i sētesi ko ē ‘oku ‘ikai ke fakamālohi’i ‘e he kōmiti ia kuo pau ke paasi ‘enau fokotu’u. Ko e fokotu’u ‘Eiki Sea ko e fo’i fokotu’u mai pē, pea hoko atu leva ‘a e ngāue ia ‘a e Fale Alea ‘Eiki Sea, pea toki *final* leva pē ‘oku tali.

‘A ia ‘i he ongo ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku ‘i ai ha fu’u maumau fēfē ke tu’u hē pē ‘e to’o.

Lord Tu’iha’angana: Sea ka u ki’i tokoni atu ki he Fakafofongá, tapu mo e Feitu’u na. Te tau lōloa ‘i he me’a ni hangē na’a ku fokotu’u atu ‘anenai kā ‘oku mahino pē ia ‘a e me’a ko ia, ko ‘eku tokangá ‘a’aku ki he founga ngāue mo e me’a anga maheni ‘oku lele mai ‘aki ē ‘ū lipooti ‘oku fakahū mai ki he Fale ko ení. Pē kōmiti kehekehe Kōmiti Fīli, kōmiti hā, Kōmiti Lao mo e

hā, ko e *recommendation* pē ko e fokotu'u mai 'oku fokotu'u mai pē ke tali 'enau ngāue na'e fai, pea hoko atu leva. Ko 'eku 'uhingá he ka tau liliu ke tau faka'uhinga 'e to e liliu 'etau founa ngāue, kā ko 'eku 'uhinga mahino 'aupito, kapau 'e hangē ko eni kuo a'u ki ai, kā to'o ē mei he *recommendation* 'a e kōmiti, mahino he 'oku ou loto au ke tali si'i ngāue na'e fai 'e he kōmití, 'oku nau fokotu'u mai tali 'emau ngāue, pea hoko atu leva 'a e Fale Alea ki he lao. Ko e ki'i 'uhinga mahino 'aupito ia.

Sāmiu Vaipulu: Sea kole pē au ki he Hou'eikí ke mou laumālie lelei, to'o atu 'a e 'uluakí ko e me'a pē ia 'a e Fale ni ke to'o ia he koe'uhí 'oku 'ikai ko ha fatongia ia 'o ha kōmiti ke ne tali ha lao, ko e fatongia ia 'o e Fale ni, 'oku ou kole atu ai to'o 'a e 'uluakí tau ngāue'aki pē 'a e ua, ke tali pē lipooti pea tau hoko atu leva 'oku 'ikai maumau 'a e founa ngāue ko ē 'a e Falé 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou kole atu ke mou fakamā'ala'ala mai 'etau founa ngāue, kā tali 'a e lipooti heni he 'ikai ke to e alea'i fakataha ia pea mo e lao hili hono lau tu'o ua.

Tokanga ki he kau pisinisi ne nau fakafepaki'i konga lahi e Lao Fakaangaanga 'Inivesi

Lord Nuku: Sea 'oku ou tui mahalo ko e me'a makehe eni ia 'oku 'ai ke u fakahoha'a atu ai 'a e motu'a ni. Ko e ki'i fakahoha'a nouonou atu pē 'Eiki Sea, koe'uhi 'o fekau'aki mo e alealea ko ē pea mo e kakai 'i he me'a ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ke mea'i pē na'e ōmai 'a e kau pisinisi 'o talamai 'oku lahi 'a e ngaahi konga ia hē 'oku 'ikai ke nau tali. Pea ko e na'e anga fēfē leva 'a e alea ko ē mo e kakai ko e kimu'a pē eni pea tau ...

<005>

Taimi: 1200-1205

Lord Nuku : ... tāpuni e Falé, Sea. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atu ko ē ki ai. 'Oku 'i ai e kakai, 'a ē 'oku kau tonu ē ki ai, na'e 'ikai ke nau, 'a ē na'e 'osi fakahoko e me'a ko eni ki Fale Alea ni, Sea, 'i 'api ni, 'a e lāunga ko eni, Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Fakafofonga Nōpele. 'Oku ke tali pē 'oku ke ta'etali 'a e ngāue 'a e Kōmiti ko eni? He ko e Kōmiti Lao na'e 'osi tuku ki ai 'a e Lao Fakaangaanga ko eni, pea 'oku fakafatongia'i'aki kinautolu hono 'ave takai ki he kakai, pea mo hono sivilivi'i e Lao, pea ko e 'osi eni e lipooti 'oku fakahū mai.

Lord Nuku : Ko e 'uhinga pē 'eku fakahoha'a atú, 'aku, ko e faingamālie. Ko hono lau pē 'o tuku hifō, kuo 'osi ia. Ko e 'uhinga pē ia 'eku fakahoko atú. Na'e 'i ai e ngaahi ngāue, ngaahi lāunga pehē, ka ko 'etau tuku hifo ko ē mo talí, ko e me'a kehekehe ia e 2. Kapau 'e tuku hifo ia ki lalo, 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku tuku mai 'e he Kōmiti, 'oku tali lelei pē 'e he motu'a ni, ka ko e ngāue ko ē ki he tefito'i Lao ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atu au ki ai. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni : Kole tokoni pē, Sea. Ko e tokoní ia, Sea. Ko e tali ia e lipooti, ko e 'uhingá pē ia ko e ngāue na'e fai. Ko hono 'ave hifo 'ona ki he Kōmiti Kakato, Sea, 'e kei ngofua pē ia ke fehu'ia ai, pē na'e fai ha talanoa pea mo e kakai. Pea 'e kei ngofua pē ia, he Kōmiti

Kakato, ke to e fakafoki ki he Kōmiti Lao. ‘Oku ‘asi lelei pē hē’etau Tohi Tu’utu’uni. ‘A ia he ‘ikai ke pehē ia, ko ‘etau tali ko eni e lipooti, pea ‘osi ai e faingamālie ke fehu’ia ai pe na’e fe’unga ‘a e talanoa pea mo e kakai. ‘A ia ko e kolé ia, Sea, mo e fokotu’u atu, poupu ki he Sea, Sea ko eni e Kōmiti ko eni, tau tali mu’a ‘a e lipooti, pea tau tuku hifo ki he Kōmiti Kakato, ‘o toki alea’i ai mo e ngaahi talanoa, mo e ai ha faingamālie ki he kakai e fonua, ke ‘i ai ha’anau *response* pē ko ha’anau tali ki he ngaahi fehu’i ‘oku tonu ke fehu’ia. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : Ko ia, Tongatapu 3. ‘Oku ou tui ko ho’o ’uhingá ke tau tali ke tuku hifo e lipooti. Ka tali e lipooti ‘i Fale Alea, ‘e ‘ikai ke to e tuku hifo ia, kuo ‘osi ngata e lipooti ia.

Siaosi Sovaleni : Ko ia, ko e ‘uhingá ia, Sea, ke tali ‘a e

Lord Fusitu’a : Sea, ko e ki’i tokoni atu pē ki he Fika 2 kapau ‘e laumālie lelei ki ai.

Siaosi Sovaleni : Ka u ki’i tali atu ‘e au e fehu’i, Sea kae toki.

‘Eiki Sea : Me’a mai, Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : He ko e ‘uhingá ia ko ē ‘a e fokotu’ú, Sea. Ke tali ‘a e lipooti ia ‘o ‘osi, ‘osi fai ‘enau fatongia ‘anautolu. Pea ‘o hifo leva ‘a e Lao ia ‘o fai ‘a e feme’a’aki ‘i he Kōmiti Kakato. ‘O kapau ‘oku to e pehē ‘e he Mēmipa ia, Hou’eiki Mēmipa, ke to e fakafoki ha kongá ki he Kōmiti Lao, me’a fa’iteliha pē ia ‘a e Kōmiti Kakato. Ka ko e lipooti ko eni, ‘i hono ‘omai ‘i he taimi ni, te tau lava ‘etautolu ’o tali, ‘o fakatokanga’i ‘enau ngāue na’e fai, kae ‘alu hifo e fo’i Lao ia ‘o fai hano alea’i ‘i he Kōmiti Kakato. Mālō Sea.

Lord Fusitu’a : Mālō Sea. Ko e tokoni pe ki he Fakafofonga Fika 2 mahalo na’a ’oku tonu

‘Eiki Sea : Fakafofonga Tongatapu 3.

Lord Fusitu’a : Kātaki, Tongatapu 3. Na mei fepulingaki pē mo e Tongatapu 2, kātaki fakamolemole, Sea. Ko e pehē ko ē ko e fokotu’u mai mei he Feitu’u na ke tuku hifo e lipooti, kapau ‘oku ‘i ai ha tāla’a. Ko hono mo’oni, ko kimautolu, mau fiamālie kimautolu ki he lipooti ‘a e Kōmiti, ka ‘o ka ‘i ai ha tāla’a, pē’i, ’o hangē ko e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na, tuku lōua hifo ki he Kōmiti, pea toki paasi hake ‘o fakafoki hake, ‘oku paasi lelei pē, pea ‘oku lelei e me’a kotoa. Ka ‘oku ou poupu atu ki he fokotu’u ‘a e Feitu’u na.

Mo’ale Finau : Sea, tapu mo e Sea. Sea, ko e ‘uhingá ko ē na’a ku fakahoha’a atu ai ‘anenaí,. ‘Oku mo’oni e Feitu’u na. Kapau te tau tali e lipooti, ko e tali ia e Lao. Ko e ‘uhingá he kuo mau ‘osi tali ia ‘emautolu, Kōmiti. ‘A ia ko ‘ene tu’u ko ē ‘a e Lao ko ē, kuo ‘osi tui e Kōmiti ia

Lord Tu’ilakepa : Ki’i fakatonutonu, Sea, fakamolemole.

Mo’ale Finau : Sea, te’eki ai ke u

Lord Tu’ilakepa : Sai, ‘oku ou fakatonutonu atu pē ‘e au ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki

ai, ‘a e tali ‘e he Kōmiti, ka tali he’etau pālōti ko eni, ko e tali ia e fo’i Lao. Sea, ‘ai mu’a ke tau mālōlō ka ke me’a atu ‘o me’a ki he’etau me’a kimu’a. Ko e ma’u ko ē ‘a e motu’a ni.

Mo’ale Finau : Sea, ka u ki’i

Lord Tu’ilakepa : ‘Oleva ange ka u ki’i fakatonutonu e Feitu’u na. Ko ‘eku ma’ú, ko e lipooti ‘a e ‘ū Kōmiti kotoa pē ‘oku ‘omai ki he Fale ni ke mea’i ‘e he Feitu’u na pea mo e kau Mēmipa, kuo lava e ngāue, pea tau tali ia. Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ke tau mālōlō, ka ke to e me’a ‘o vakai’i he ‘oku ou tui tatau au ia mo e

Mo’ale Finau : Miniti e taha, ‘Eiki Sea, e tokoni atu ki ho’o aofangatuku.

Lord Tu’ilakepa : Fokotu’u atu pē ki he Feitu’u na.

Mo’ale Finau : ‘Oku me’a mai e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, ka tali e lipooti, ko e tali ia e Lao. ‘Oku tui ki ai e motu’a ni, ‘Eiki Sea, he koe’uhí he kuo ‘osi fokotu’u mai ‘e he Kōmiti ia ‘a e Lao ko eni, ‘osi kakato, fokotu’u mai ke tali.

‘Eiki Sea : Kātaki pē, Ha’apai 12. Tau foki pē ki he fokotu’u ko eni ‘a e Vava’u 15, ko ia ‘oku Sea he Kōmiti ko eni.

Mo’ale Finau : ‘Io, ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’u, kapau ‘e to’o ‘oku sai pe ia. Ka ko e ‘uhinga na’e me’a mai e Feitu’u na kapau ‘e tali e fo’i fika 2, ‘e tali e Lao. Ko e me’a ia na’a ke me’a mai ki he Fakafongona Fika 3.

‘Eiki Sea : Ko ia, tau foki pē ki he fokotu’u ko eni ‘a e Sea, ha’ana e lipooti, Vava’u 15, ‘oku ne kole mai ke tau hanga ‘o fakatonutonu, ke to’o e fokotu’u 1, ka tau tali pē e fokotu’u fika 2.

Mo’ale Finau : Fēfē e fika 2? ‘A ia he ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku tali e Lao?

‘Eiki Sea : Ko ia.

Mo’ale Finau : Mālō.

‘Eiki Sea : Pea, hou’eiki, ko e Lao kotoa pē ‘i he Fale ni, kuo pau ke lau tu’o 3, pea tali tu’o 3 pea toki hoko ko e Lao. Ko ‘etau feme’a’aki pē eni faka-*procedure*. Ko ia ‘oku ou kole atu, Hou’eiki ki he Kalake ke tau pālōti ‘a e fokotu’u ko eni mei he Sea e Kōmiti. Ke tau tali e tuku hifo ‘a e lipooti ki he Kōmiti Kakato, mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, ‘a ia ko hono to’o e fokotu’u fika 1. Ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u, kātaki ‘o hiki ho nima.

Pālōti’i ‘o tali fokotu’u ke to’o fokotu’u fika 1 e Lipooti fika 1/2019 Kōmiti Lao

Kalake Tēpile : Sea, ‘oku loto ki ai a Veivosa Taka, Sāmiu Kuita Vaipulu, Siaosi Sovaleni, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Sea, ‘oku loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea : Ko koe 'oku 'ikai loto ke tau tuku hifo e Lipooti fika 1 'o e 2019, mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Lao, mo 'ene ngaahi fakatonutonu, ki he Kōmiti Kakato, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku, mo 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Ikai ke loto ki ai e toko 2.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, 'a ia ko e konga hono 2 'o e me'a ko eni, ko 'etau lau tu'o 2 'a e Lao Fakaangaanga ko eni. Ka 'oku ou kole atu Hou'eiki ke tau toloi e Fale ki he 2.00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<006>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea mālōlō 'a e Falé, na'e tali 'a e fokotu'u mei he Sea 'o e Kōmiti Laó Vava'u 15, ke tuku hifo e Līpooti ko eni mei he Kōmiti Laó, fakataha pea mo 'ene ngaahi fakatonutonu ki he Kōmiti Kakato. Hou'eiki, ko e Fika 4.1 'etau 'asenitá, 'oku kau mai ki ai pea mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Mulí, 2019. Ko e lao pē eni na'e, 'oku felāve'i pea mo e līpooti ko ia na'e tali ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakato. Kuo 'osi lau 'uluaki toe pē ke lau tu'o 2. Kole atu ki he Kalake, ke tau lau tu'o 2 'a e lao fakaangaanga.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2019

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Seá, 'Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Falé, kae 'atā ke lau atu 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli, 2018.

Ko e Lao Fakaangaanga Ki ha Lao fekau'aki mo e 'Inivesi Mulí

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tongá, 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Konga I – Talateu, Kupu 1 - Hingoa Nounou mo e kamata ngāue'aki kupu (1). 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he 'Inivesi Muli, 2018.

'Eiki Sea : Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Lao, *oh* Pa'anga ko e 'Eiki Minisitā ha'ana e lao ko eni, 'Eiki Tokoni Palēmia me'a mai ha fakama'ala'ala ki he lao ko eni Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Lord Tu'ilakepa : Sea, tapu pē mo e Feitu'u na fakamolemole. Kuo tau 'osi tali foki ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō, pea 'oku ou kole atu pē au ki he Feitu'u na, fokotu'u atu pē Hou'eiki. Ko ena kuo 'osi lava 'a e lau tu'o 2, pea kuo 'osi fai e tu'utu'uni kimu'a, pea toki fai 'a e lau tu'o 2. Ka ko e anga foki 'etau Tohi Tu'utu'uni, 'osi 'a e lau tu'o 2, pea fokotu'u atu ha Mēmipa ke tuku hifo pē

ki he Kōmiti Kakatō, pea toki kole ki he Minisitā Pa'angá, ke toki fakama'ala'ala ai pea hoko atu ai pē tipeiti, he taimi tatau 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki ko u muimui pē ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko e kupu 133 (1) 'oku Tu'utu'uni ia ke ui he Seá, ke lau tu'o 2 e lao fakaangaanga, pea hoko hake ki he kupu (2) 'oku 'i ai 'a e faingamālie ai 'a e Minisitā ke ne to e fakama'ala'ala 'a e laó, kimu'a pea tau toki fokotu'u ke tukuhifo 'o kapau 'oku tali 'e he Falé ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō. Fakaafongā Nōpele Niua.

Poupou ke tukuhifo Lao 'Inivesi ki he Kōmiti Kakato pea toloi kotoa 'u lao

Lord Fusitu'a : Sea, 'oku ou poupou atu au ki he tukuhifó, ka ko e kole atu 'oku kei tu'u e fokotu'u 'a e motu'a ni ke tōloi kotoa 'a e 'ū lao ko eni. 'Oku 'i ai ha'o me'a ki ai? Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea e, ko u kole atu ko u poupou atu au ke tukuhifo, kae lava ke fai ha fakama'ala'ala, kae toki taimi ko ē 'e fai ai 'a e 4.2 pea toki fai 'a e fokotu'u 'a e Hou'eiki ko eni, ka tau hoko atu mu'a. 'Oku ou poupou atu.

'UHINGA fokotu'u toloi ke 'ave lao ko eni ki he kakai

Lord Fusitu'a : Sea kātaki, ko e 'uhinga 'a e fokotu'u tōloi kotoá, he 'oku kau mo e lao ko eni, he fiema'u ke 'ave ki he kakai 'Eiki Sea. Toki 'osini e ma'u mai e fakamatāla 'a e motu'a ni mei he *Chamber of Commerce*, pea mo e kau pisinisi toko 3 lalahi taha 'i Tonga ni, pea tokotaha na'e hala'ata'atā ha *consultation* mo kinautolu. Pea ko e tokotaha 'ia nautolu, ko 'ene 'uluaki...

Taukave Pule'anga ne 'osi 'ave lao ki he kakai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu, 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e fakamatāla ko ia. Ko mautolu na'a mau fai 'a e *consultation* na'e 'i ai 'a e kau pisinisi.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Fakatonutonu 'ene fakatonutonu, ko e motu'a ni...

<008>

Taimi: 1405-1410

Lord Fusitu'a: ... pē 'oku ne lave'i 'a e ni'ihī na'e fetu'utaki mai ki he motu'a ni. Fetu'utaki mai e *Chamber of Commerce* pea mo e kau pisinisi lalahi taha toko tolu 'i Tonga ni. Talamai he tokotaha 'ia nautolu ko 'ene 'uluaki fanongo he lao ko eni ko e lau mai 'e Sētita 'anenai 'o fakamafola. Tōloi mo e lao ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki, ko 'eku ki'i kole atu kuo tau 'osi paasi e fo'i pulu ko eni. Kuo 'osi lau, kuo 'osi fokotu'u mai ke tukuhifo pea na'a ku mahino nau 'osi, na'a tau 'osi tali pea 'oku kole atu ke tau fou atu pea ka tau toki fai ha fakakaukau ki he ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Na’e ‘ikai ke tau paasi he ko e lao kotoa ko eni na’e kei tali pē ko e hā ha me’a ‘a e Feitu’u na fekau’aki mo hono toloi fakalukufua ‘a e ngaahi lao kotoa ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku kau heni e ngaahi lao ‘oku tonu ke tuku ki he kakai (*public consultation*) ‘Eiki Sea pē ko e ni’ihi pē ā ‘oku fekau’aki, ‘e hilifaki ki ai ‘a e kakai ‘e hilifaki ki ai ‘a e ngafa mo e nunu’a kovi ‘o e lao ko eni, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē ‘Eiki Nōpele Niua. Na’a ne me’a mai ‘anenai, ‘aneuhu talamai, me’a mai na’e tengetange ‘Eiki Nōpele pea me’a atu ki muli. Kātoa ‘etau ngaahi me’a ko eni ‘ikai ke ‘i heni ia. Toki me’a mai eni ia ‘o to e ‘ai ke tau to e fai ‘a e fu’u me’a fo’ou pea ko u, ko u fakamālō pē au ki ai he tokoni.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tokoni ‘a e toketā ‘o, tokoua ko eni.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu. Fakatonutonu ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga ‘e taha ai na’e tala atu ai ke toloi he ko e ngaahi lao kotoa ia ko eni ko e lahi taha na’e ‘omi ko e ‘aho ‘e nima. Ni’ihi ‘aho pē ‘e taha na’e ‘oange ki ai ke nau me’a ki he lao ko ‘eni. Ko e ‘uluaki makatu’unga ia na’e ‘oatu ai ‘e he motu’a ni ke toloi kotoa e ngaahi lao ‘Eiki Sea. Pea ko e ngaahi lao māfatukituki ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē mu’a kātaki. Ko e ki’i fakatonutonu atu ko e ngaahi, ko e makatu’unga ko ē ‘ene fokotu’u ke toloi e Fale koe’uhī ko e 4.2 mo e ‘ū lao ko ia ke fakatonutonu e Konisitūtone. Ko e Lao 4.1 kuo ‘osi ‘omai.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Fakatonutonu atu ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Sea kae vakai ki he *Hansard* na’e fokotu’u atu he motu’a ni ke toloi kotoa e ‘ū ngaahi lao. Tolo e ngaahi lao ‘i he makatu’unga ko ē, toloi e ngaahi Lao faka-Konisitūtone ko ‘enau ala ki he mafai ‘a ‘Ene ‘Afio, toloi e ngaahi lao ko ē te’eki ke ‘omi ha taimi ke lau he kau Mēmipa pea toloi e ngaahi lao ‘e ni’ihi he ‘oku ala mai ‘a Kapineti ia ‘o to’o holo, to’o kotoa mai e mafai kehekehe mei he ngaahi va’a kehekehe e Pule’anga mo e Kapineti.

Veivosa Taka: Sea.

Lord Fusitu’a: Fele e ngaahi ‘uhinga ia ke toloi ai e lao ko eni ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea, ‘oku ou fu’u ongo’i ‘aupito ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ai e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki pea ‘oku ‘ikai ko ‘ete loto ki ha me’a pea te pehē ke fakahoko. ‘E fakahā ia ‘i Fale Alea ni ha tu’utu’uni ‘a e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘i he loto ki ai e Feitu’u na. Ko u tui ‘Eiki Sea ‘oku ne me’a mai ia na’a ne fokotu’u pea kuo tali. ‘Oku te’eki ai ke tali e me’a ko ia ‘i Fale Alea ni. Pea ko u kole atu Sea ke tau fou pē mu’a he founa ngāue ‘e tukuhiho eni ke toki fēme’a’aki ai e Hou’eiki.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea fakatonutonu atu. Na’e ‘ikai ke pehē motu’a ni ...

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu'a: Kuo tali, na'e pehē motu'a ni 'oku fakaongoongo atu ke aofangatuku mai 'a e Feitu'u na ki he fokotu'u na'e 'oatu he kapau ko hono 'ātunga ē pea mau hiki ā kotoa mautolu 'o ō ki tu'a mo e toko tolu ko ē, ka nau 'atā nautolu ke nau fa'iteliha he Lao 'a e Fonua.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'u na. Ko u tali lelei 'e au kapau 'oku fie me'a e Hou'eiki ia ki tu'a. Ka tau hoko atu tautolu. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou kole atu ke mou fakamokomoko mai ko 'etau ngāue eni kuo 'osi hā atu 'i he 'asenita pea 'oku 'i ai 'a e fakatonutonu mo e fēme'a'aki 'i he founa ko ē te tau ngāue'aki. Na'e fokotu'u mai he Fakafofonga e Ongo Niua, Nōpele ke toloi 'a e Lao Fika 4.2 'alu hifo ki he Lao Fika 4.11 makatu'unga 'i he'ene tu'u pelepelengesi ko e ngaahi liliu ki he Konisitūtone. Ko e Lao Fika 4.1 'a eni na'e toki 'osi hono lau 'oku ne fakakau mai mo ia ke toloi e fēme'a'aki makatu'unga he ta'e'iai ha taimi lahi fe'unga ke me'a ki ai e Hou'eiki. Hou'eiki ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea.

'Eiki Sea: 'Oku fēhangahangai 'a e fokotu'u ...

Lord Fusitu'a: Ko u tui 'Eiki Sea pea mo e te'eki ai ke 'i ai ha *public consultation* mo e kau pisinisi Sea.

'Eiki Sea: Pea mo e tukuaki'i 'oku 'ikai ke 'ave takai ki he kakai ke nau me'a ki he lao ko ia. Ko e Lao Fika 4.2 'alu hifo ki he 4 ...

<009>

Taimi: 1410–1415

'Eiki Sea: ... poini 11. Nau toloi ke tau toki tīpeiti 'i he ngaahi makatu'unga ko iá 'i he'etau a'u ki he lao ko iá 'i he'etau 'asenitá. 'I he'etau tu'u lolotonga 'oku fai e feme'a'aki 'i he Lao Fakaangaanga Fika 4.1. Ko e fokotu'u ko eni e Fakafofonga mei he Ongo Niuá, ke toloi ke tuku ha faingamālie ke lau pea mo 'ave takai ki he kakai, 'oku fēhangahangai ia pea mo 'etau Tu'utu'uni he kuo fakahū mai e tohi mei he 'Eiki Palēmia 'o kole ke fakavave'i e lao ko ení. 'E 'ikai ke lava ke tau fakakakato hono fakavave'i 'o kapau 'e fakafoki ki he kakai. Kae kehe, 'oku 'omai he Pule'angá e tali, na'e 'osi 'ave eni ki he kakai pea 'oku 'i ai e fēlau'aki pē na'e 'ave pē 'ikai he 'oku 'i ai e fakamo'oni.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Niua.

Fokotu'u ke ngāue'aki kupu 3 ke 'oua fakavavevave ngāue ki he Lao 'Inivesi Muli

Lord Fusitu'a: Kātaki ko e ki'i tokoni pē, pē 'e laumālie lelei ki ai e Feitu'u na. 'Oku fokotu'u atu he motu'a ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala ia ho'o me'á 'Eiki Sea. Ka 'oku to e 'i he mafai pē 'a e Feitu'u na ke toloi e, 'a e me'a kuo kole 'e he Palēmia ke hoko ko ha lao fakavavevavé. 'I he

Feitu'u na pē ke ke toloi, ke ke 'ikai ki ai.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Niua. Kātaki 'o tokoni mai he 'oku ha'iha'i 'eku nimá he'etau Tohi Tu'utu'uní. Kuo 'osi fakahū mai e tohi pea nau 'osi lau atu 'a e Tu'utu'uni ki he Lao fakavavevavé. Me'a mai angé mafai te u lava 'o fakatafe 'a e fo'i lao fakavavevave ko iá he kuo 'osi mahino pē ia he me'a ko ia na'a tau lau 'anenaí. Ko e *urgency* ko e Lao ko ia 'oku pau ke tau ngāue ki ai kae 'oleva kuo lava e fo'i ngāue ko iá. Ke me'a mai koe ke toloi. Fehangahangai ia pea mo 'etau Tu'utu'uní.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e *discretion* ko ē 'oku 'oatu mei he, ki he Feitu'u na 'e he'etau Tu'utu'uní, 'oku 'ata'atā ai pē ko e Kupu 3 'e to e 'ata'atā pē mo ia ka 'oku tau loto ki ai. 'Oku 'i he Feitu'u na pē me'a kotoa 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a hifo ki he Kupu 33 'o 'etau Tu'utu'uní. Ngaahi Ngāue Fakavavevavé. Ki he taumu'a 'o e kongá ko ení, kuo pau. Hā māhino heni, kuo pau ki he Falé ke ne lau 'a e ngaahi me'a ko ení ko e ngaahi ngāue fakavavevave. Kupu 33 (a), Ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo'oni 'e he Palēmia 'i he tohi ki he Seá 'o fakahā ai ko e me'a fakavavevave. 'Oku hā mahino mai 'i he Tohi Tu'utu'uní kuo pau, ke tau ngāue ki he me'a kuo fakamo'oni mai 'e he Palēmia ki he 'Eiki Sea, fakahā mai ai ko e ngāue fakavavevave. 'Oku 'ikai ke u to e 'ilo 'e au pē 'oku 'i ai ha mafai 'iate au ko e Seá ke u hanga 'o to e faka'uhinga'i kehe 'a e "kuo paú". Tuku kehe kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi heni 'oku 'i ai ha Kupu 'oku mou fie me'a mai ki ai ke tokoni mai ke u lava 'o solova'i e fo'i palopalema ko ení. Ka ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai ki ai Fakafofonga Nōpele Niua, 'oku fēhangahangai ho'o fokotu'ú pea mo 'etau Tohi Tu'utu'uní he'ene tu'u he taimi ní.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, 'oku mea'i pē 'e he 'Eiki Sea he Kupu 3, 'oku 'i he Feitu'u na pē kapau 'oku tau fie ngāue'aki e Kupu 3.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ka u ki'i tokoni atu mu'a kātaki. Sai pē Sea?.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko e Kupu 3 ko e mafai ia 'a e Falé, 'o kapau 'oku nau fie hanga 'o fakatafe 'a e Tu'utu'uní, ki he tafa'akí. 'Oku 'ikai ko ha mafai ia 'ia au.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Ko e faingamālie 'oku 'i he Falé 'o kapau 'oku loto e Falé ki ho'o fokotu'ú.

Lord Fusitu'a: 'O kapau 'e laumālie lelei e Feitu'u na ke tuku mai ki he Falé ke mau pāloti ki ai. 'Oku 'i he Feitu'u na pē kapau 'e 'ikai ke fiema'u 'e he Feitu'u na ke ngāue'aki e Kupu 3, he'ikai ke mau ...

'Eiki Sea: Me'a mai pē koe ko ho'o fokotu'ú ke tau ngāue'aki e Kupu 3 ka tau toki hoko atu mei ai.

Lord Fusitu'a: Ko eni 'oku ou fokotu'ú atu ke tau ngāue'aki e Kupu 3 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki te u feinga pē ke u fakama'ala'ala atu e tu'unga 'oku 'i ai 'etau feme'a'aki 'i he taimi ní. Fokotu'u mai Fakafofonga 'o e Ongō Niuá, ke tau ngāue'aki 'a e Kupu 3 ke fakamonuka'aki 'a e Tu'utu'uni Kupu 33 ke 'oua 'e fakavave 'a e ngāue 'oku 'osi fakalao ke fakavavé. 'Eiki Minisitā Leipa, 'oku 'i ai ha'o me'a?.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io Sea mālō 'aupito. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. Sea ko e makatu'unga ko ē 'oku 'omai ai 'a e fokotu'u ko ení ko e makatu'unga 'o e *public consultation*. Ko e fo'i ngāue ko iá ko e potungāue 'a e motu'a ni na'a ne hanga 'o fakahokó. Pea kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku nau kei tāla'a ki ai, ko 'eku hoha'á ke tau muimui mu'a 'i he founga ngāue ko eni 'oku ke 'osi fakahinohino maí kuo 'osi lau 'etau laó. Kuo 'osi fokotu'u atu ke tuku hifo ki lalo ke hoko atu 'etau ngāué. Ko e *public consultation* ko e me'a ia 'i mu'a pea na'e 'osi 'omai ki he Fale ni ka ko e me'a pango pē foki na'e tengihia e, 'a e 'Eiki Nōpele, 'o 'ikai ke ne 'i heni 'i he fo'i taimi na'e fai ai hono alea'i pea tuku hifo leva ki lalo ke ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

<001>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko ē.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea fakatonutonu atu. Ko e toki lave atu pē motu'a ni ko e toki 'osi eni e fakahā mai 'e he *Chamber of Commerce* pea mo e toko tolu pisinisi lalahi taha he fonua ni ko, na'e te'eki ai ha *public consultation* ia mo nautolu 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Nōpele.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea 'io kātaki.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni. 'Io ki'i tokoni pē 'a'aku ia 'uhingá kapau 'e lava vete ka tau, tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Hangē pē ko e me'a 'oku ke me'a 'aki Sea pea mo e tau pāloti 'anenai 'ai ke tukuhifo. 'A ia pea mo e tohi 'a e 'ū me'a kātoa ko ē na'a ku lave ki ai mo e tohi ko eni mei he Palēmia ke alea'i fakavavevave. Pea na'e me'a atu 'a e 'Eiki Nōpele ko ení 'oku fai e 'ū fētū'utaki mai ki ai. 'A ia 'oku 'ikai ke tapu ia ki he 'Eiki Nōpele ke hoko atu ho'o tu'utu'uni tukuhifo 'aki hangē ko ena ko e tohi ko ena mei he 'Eiki Palēmia ke alea'i fakavavevave. Hoko atu pē ngāue tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. 'Uhingá he ko e poini eni ia 'a'ana 'oku ne 'ohake. Pea 'oku 'ikai ke tapu ia ke ne fokotu'u pea ne malanga'i 'ene poini ke to e fai ha *consultation* mo e kau pisinisi mo e kau hā pea toki pāloti'i he kōmiti lahi. He 'oku 'ikai ke tapu ia ke pehē mai ngāue fakavavevave ko eni. Pea ko eni 'oku tau ngāue fakavavevave ki ai 'o alea'i.

Pea ka 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane 'uhinga pea loto ki ai e Kōmiti Kakato ke to e fakafoki pea ke toki fokotu'u ia mo 'ene malanga'i he 'e tīpeiti mahalo 'e tali mai he Pule'anga ia 'ene me'a ko ē. Pea fai e tīpeiti ko ia 'uhinga he ko 'ene ko 'ene kamata eni ia ke lave e 'Eiki Nōpele ki he lao. Ka ko ena kuo tau 'osi fou kātoa mai he 'ū me'a ko ena pea 'omai mo e tohi mei he Pule'anga ke alea'i fakavavevave tukuhifo ki he kōmiti pea fokotu'u atu he Nōpele 'oku ne fiema'u mo 'ene

tokanga ko eni ki he ngaahi kupu ko ē na'a nau 'ikai ke me'a pea tīpeiti'i pea 'oku 'ikai ke tapu ia ke pālōti'i pea ka tali he Kōmiti Kakato ke to e fakafoki neongo e talamai ke ngāue fakavavevave ki ai 'e 'ikai ke 'uhinga ia, ka pālōti'i he loto e Kōmiti Kakato 'aki e malanga 'a e 'Eiki Nōpele ke to e fai ha *consult* ki he lao ko eni. 'Oku 'ikai, 'e pau ke fakafoki ia ke to e fai e me'a ko iá. 'Oku 'ikai ke 'uhinga e tohi, ka 'e hoko atu tautolu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea toki malanga'i ai 'e he Nōpele 'ene fokotu'u. 'Oku, ko e 'uhinga pē ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Ongō Niuá ko e fokotu'u eni tokoni mei he Fakafofonga Ha'apai ke ke fakafoki ho'o fokotu'u he Fale Alea ka tau hoko atu ke ke toki me'a mai he Kōmiti Kakato.

Lord Fusitu'a: Ko u tali au e fokotu'u ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko u kole atu ke tau fokotu'u ke tukuhifo e lao fakaangaanga ko eni ki he Kōmiti Kakato. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko 'eku ma'u kuo, na'e hoko atu ho'o tu'utu'uni ke lau tu'o ua pea kuo 'osi lau tu'o ua pea 'oku 'i ai 'a e kole atu ke tukuhifo e lao ki he Kōmiti Kakato pea ke me'a mai ke tukuhifo ki he Kōmiti 'o kapau ke ...

'Eiki Sea: Ko ia. 'I he angamāheni ...

Lord Tu'iha'angana: Ko e pālōti ke hā ?

'Eiki Sea: 'Oku ou fa'a tu'utu'uni pē ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ka ko e 'uhinga 'oku 'i ai e tāla'a 'oku ou kole atu ke tau tu'utu'uni faka-Fale Alea ke tukuhifo.

Siaosi Sovaleni: Kātaki pē Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko e angamāheni ko e 'osi e lau tu'o ua pea ka 'oku fokotu'u atu ha taha ke tukuhifo pea ke pehē mai ke tukuhifo.

Siaosi Sovaleni: Pea tukuhifo leva.

Lord Tu'iha'angana: Ko e to e pālōti ke hā ?

Siaosi Sovaleni: Kole atu Sea. Ko e palopalema ia ka pālōti pea 'ikai ke tali ia pea ko e hā leva e faingamālie ko ē ki he Kōmiti Kakato ke fai hano alea'i. 'A ia hangē ko e me'a ko ē 'a e Nōpele Ha'apai ko e angamāheni ia pē ko e, 'i he founa ngāue ia 'a e Fale ni Sea ko 'ene fokotu'u pē pea poupu pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'i he angamāheni ka 'oku 'i ai 'a e fēme'a'aki heni na'e 'i ai e fokotu'u ke 'oua 'e tukuhifo.

Lord Tu'ilakepa: Fakafoki Sea. 'E ki'i tokoni atu pē ki he Feitu'u na. Ko e me'a ia 'a e Fakafofonga Nōpele mei Niua. Mau fanongo kotoa pē me'a hake 'a e Fakafofonga mei Ha'apai

‘o kole pea ‘oku laumālie lelei pē ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Fokotu’u atu pē ki he Feitu’u na ke ke laumālie lelei pē ‘o tukuhifo pē ki he Kōmiti Kakato. Foki pē ki he’etau angamāheni.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Tukuhifo e lao ki he Kōmiti Kakato ke fai ha fēme’a’aki ki ai. Hou’eiki koe’uhí ko e ngāue ko eni ‘oku tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai hataua ‘āsenita ‘i he Fale Alea. Mou me’a hake ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

(Na’e liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.)

i. **Me’a ‘a e Sea**

Sea Kōmiti Kakato: Fakatapu ki he Palēmia Le’ole’o, Hou’eiki Kapineti kau Fakafofonga Hou’eiki kau Fakafofonga e Kakai ...

<002>

Taimi 1420-1425

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘a e fakahoko mai hotau fatongia a’u mai ki he houa ko eni, pea ‘oku ou faka’amu ke tau ngāue fakataha ki hono fakahoko hotau fatongia, pea ko e ki’i fo’i lao ko eni ‘oku tukuhifo ‘oku taha pē pea ‘oku fiema’u ke mou me’a mai ki ai, kae ‘oleva ke ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau ko eni.

“ ‘Oku totonu ke hanga ‘e he ngaahi Pule’anga ‘o tauhi ma’u ‘a e tau ‘atāna ‘o e konisēnisi. ‘Oku totonu ke poupou’i hake ‘e he kakai kotoa pē ‘a honau ngaahi Pule’angá pē ko honau ngaahi fatongia ke faka’apa’apa’i, tauhi ma’u, ‘a e lao. ‘Oku ‘ikai totonu ke ngāue ‘aki ‘a e ngaahi sōsaieti fakalotu ha ngaahi mālohi fakasivile.”

Hou’eiki, ko e ki’i tokoni atu pē eni ki ho’omou ngaahi feme’a ‘aki ‘oku fiema’u ke tau poupou’i ‘a e Pule’angá pea poupou’i ‘e he kakai kae lava ‘o ha ngāue ke tau lava ‘o ‘ilo’i ‘a e ngaahi fatongia ‘oku tau ‘i ai.

Ko ‘etau ‘āsenitá eni mou me’a hifo ki ai, ‘āsenita 4.1, 4.1 ko e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli, 2019. Mou me’a mai ke tau ‘omai ho’omou ngaahi fakakaukau, fekau’aki eni mo e Lqao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli, 2018, Lao fika 21/2018, mou me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai fika 1 Nōpele ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu’u na, kole pē mu’a ke u fakamalumu atu pē he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki ‘e he Feitu’u na. Sea na’a ku kole foki ‘i he taimi ‘o e Sea Fale Alea ke tukuhifo pea fai mu’a hano fakamā’ala’ala, ‘aki pē ‘a e ‘uhinga, ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku Sea, hono tuku ke fakamā’ala’ala mai ‘e he Minisitā ha’ana ‘a e fo’i lao, ko ‘eku toki lele mai pē ‘a’aku ‘i he Tokonaki, na’e toki ma’u pē ‘eku naunau ‘i he pō Tokonaki ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ke u to e lau lao au ‘i he Sāpate te u lau ha’aku potu Folofola, kā ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na kole mu’a ki he Minisitā ha’ana ‘a e fo’i lao ko eni, fakamā’ala’ala mo e ‘uhinga ‘a e

‘inivesi ko ení ‘a e kau muli ko ení mo e ‘uhinga’i lea ‘Eiki Sea, mahalo ‘oku ou fokotu’u atu ki he Feitu’u na, mahalo ‘e ki’i fakanounou ange ka tau hoko atu, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tali ia ‘e Fakafofonga Nōpele fika 1, me’a mai Hou’eiki Kāpineti fakahoko mai ka tau fakamaama mai ‘a e lao.

Lord Fusitu’a: Sea Kātaki ka u ki’i fakahoha’a atu. Laumālie lelei pē ki ai?

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Lord Fusitu’a: Kātaki Sea ko ē na’e hangē ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Nōpele Ha’apai, ke tukuhifo ‘eku fakamalangá ki he Kōmiti Kakato, pea toki fakamalanga ia ki he ‘uhinga ‘oku ou tui ai ‘oku totonu ke toloi ‘a e lao ko eni. ‘A ia ‘oku ou fokotu’u atu ....

Sea Kōmiti Kakato: ‘E kātaki Nōpele ki’i me’a hifo ki lalo kae fakahoko mai ‘a e fakamaama pea ‘osi ia pea toki ‘oatu ho faingamālie ke ke me’a mai.

Lord Fusitu’a: Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā me’a mai.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaanganga ‘Inivesi mei Muli

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae’uma’āá ‘a e Hou’eiki Mēmipa kau ki’i fai atu ha ki’i fakamā’ala’ala. Ko e laumālie ‘o e fo’i lao ko eni ke ne hanga ‘omai ha founa fakalao ke lava ha taha pē ko ha taha mei muli ‘o ‘omai ha’anau seniti ke nau fakalele ‘aki hano langa ‘o e fonua ni, ‘a ia ‘oku tau ‘iloa ko e ‘inivesimeni mei muli pē ko e *Foreign Investment*. Pea ko e ngaahi fokotu’utu’u ena na’e ‘osi ‘omai pea ko hono ngaahi makatu’unga ena ‘a e founa ke lesisita ai kinautolu ‘oange ‘enau ngaahi *certificate* ‘oange mo ‘enau *business* laiseni, pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi founa ko ena ‘oku ‘asi atu *detail* ‘i he lao, ke ko e fo’i taumu’a ke lava ke ‘omai ‘a e silini mei muli ke fakahoko ‘aki ‘a e langa ‘o e fonua.

Ko e me’a ‘e ua te tau lava ke langa ‘aki ‘a e fonua ni ki he’etau hanga ‘o langa ‘aki ia ‘etau *capacity* pē ko e silini ‘i Tonga ni, ‘a ia ‘i he taimi lahi kuo tau nō, pē ‘oku ‘i ai pē ha seniti ‘i Tonga ni ‘a e kakai ke langa ‘aki ‘a e fonua, kā ko hono mo’oni ko e lahi taha ‘o ‘etau founa ‘inivesi *local* ko ‘etau ō kotoa pē ‘o nō’i he pangikē.

Ko e founa eni ‘e taha ‘oku ngāue’aki ‘e māmani kotokotoa pē ke nau hanga ‘omai ‘a e kakai kuo nau ‘osi fai ‘a e ngaahi langa fonua ko eni ‘i he *industrialization* ‘o muli ke nau ha’u mo e me’a ‘e ua ko ia. ‘Uluaki ko ‘enau ha’u mo ‘enau seniti, ua ko ‘enau ha’u mo ‘enau tekinolosia ...

<005>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ... pea ko e ‘ilo na’a nau fakahoko’aki i muli ‘a e ngaahi founa langa fonua ko eni, pea ko ‘enau kole maí, ke ‘oange mu’a ha’anau ki’i tupu pē, kae ‘oua

te tau noo, ka tau lava ‘o ‘omai ia ke fakahoko’aki. Ma’u ‘enau seniti, ma’u e tupulaki hotau fonuá, pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ai. Ko e makatu’unga ia e Lao ko eni, ko hono *detail* ‘oku ‘i hena ia te tau toki hoko atu ki ai, ka ko e taumu’a ia e fo’i Laó, mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, Nōpele Niua.

‘UHINGA E FOKOTU’U KE TOLOI AEA’I LAO FAKAANGAANGA ‘INIVESI MULI

Lord Fusitu’a : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, pea tapu mo ho’o Kōmiti ‘eiki. Ko e ‘uluakí pē, ‘oku ou to e fie fakamamafa’i atu e ‘uhinga ko ē ‘oku ou tui ai ‘oku tonu ke toloi ai ‘a e Lao ko eni. Ko e ‘uluakí, na’e ‘ikai ke ‘omi ha taimi fe’unga ki he Hou’eiki e Falé ke lau e Lao ko eni. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi, te’eki ai ke a’u ia ki he ‘aho e taha na’e ‘omi ai kia kinautolu ke lau e Lao ko eni, pea ko hono uá, ‘oku to e mafatukituki ange, ko e ni’ihi ko ē ‘e hilifaki ki ai e ngafa e Lao ko eni, na’e ‘ikai ke *consult* kinautolu. Ko e fakahā mai e ‘i he ‘aho ni pē, mei he *Chamber of Commerce*, pea mei he toko 3 pisinisi lalahi taha, Tonga, ‘i Tonga ni, na’e hala ‘atā hano *consult* kinautolu, pea ko e tokotaha ‘ia kinautolu, ko ‘ene toki fanongo ‘a’ana he Laó, ko e fakamafola mai ko ē ‘anenai.

TOKANGA KI HE NGAahi FAKAFAINGATA’A’IA HE LAO KI HE KAU ‘INIVESI MULI

Ko hono uá, ko e fehu’i ‘a e motu’a ni, Kapau ko e taumu’a e Lao ko eni, ke uiaki’i mai pē *encourage* ‘a e *investment* mei mulí, ko e hā ai ‘oku to e fakafaingata’a’ia’i ai ‘e he Lao ko eni ‘a e kau ‘inivesi mei muli. Ko e Lao lolotongá, ‘oku ne seti e pēseti pau, ka ‘i lalo pē he pēseti ko iá, ‘a e ‘inivesi mei mulí, ‘e kei lau pē ia ko e kautaha Tonga. Pea te ne ma’u e ngaahi faingamālie ‘a e tukuhau Tonga, te ne ma’u e faingamālie ‘a e ngofua ke pisinisi ‘i he ngaahi lisi *reserve* mo e *restricted*, ‘a ia ‘oku hanga ‘e he Lao ko eni ia ‘o fakahengi’i ‘a e ‘inivesi mai mei muli, ‘ikai ke ngata ai, ka ne toe hilifaki ‘eia ‘a e ngafa ki he kau pisinisi *local* ke to e faingata’a ‘enau pisinisi. ‘A ia ko e makatu’unga ko ē ‘oku pehē mai ai e Minisitā, ‘oku taumu’a ki ai e Lao, ‘oku ne hanga ‘eia ‘o fakahoko e *opposite*. ‘Uluakí, ‘ai ke to e faingata’a ange e kau pisinisi *local*, ko hono uá, ‘oku ne tulituli atu ‘e ia ‘ae kau pisinisi mei mulí. He ko e Lao fo’ou, ka pēseti ‘e .0000001 ha kautaha muli, ‘oku kau mai ha pisinisi ‘i Tonga ni, ‘otomētiki ‘ene kautaha mulí ‘ana. Ko e pēseti kuo hilí, na’e ‘omai e pēseti e 25.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea, ‘oku ou ki’i kole atu mu’a ke ‘omai e, ki’i fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu pē, koe’uhí ko e ngaahi fakakaukau lelei ko eni ‘oku toe ‘omai, ‘oku ou ki’i fakatonutonu atu, ke fei mo’alu hifo ki ha fo’i kupu’i Lao, kae fei mo tau sio ki ai na’a ’oku tonu ke fakatonutonu. ‘Ika ke u pehē atu ‘e au ‘oku kovi pē me’a ke fai ‘ene fakakaukau. Ka ne talamai e fo’i Lao ‘oku maumau ai e fo’i me’a ko eni ‘oku ne talamai, mo e fo’i Lao ko eni. Ko e ki’i fakatonutonu atu peia.

Lord Fusitu’a : Fakatonutonu atu, ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai koe, Nōpele.

Lord Fusitu’a : Ko e kupu 6, ko hono faka’uhinga ko ē ‘o e *overseas person*. Ko e kuohilí, na’e toki *overseas person*, ‘a ia ko e *overseas person*, ko e *person* fakafo’ituitui, pē ko e *person body corporate*, fakakautaha. Ko e *overseas person* ia he lisi ko eni, ko ha fa’ahinga kaunga ‘a muli, *at all*. Ko e kuohilí, na’e pau ke ‘ova he pēseti e 25 ‘a e kau mai ha muli, pea toki lau leva ko e kautaha muli, pea toki hilifaki ki ai e ngaahi ngafa ko ē ‘o e kautaha muli. ‘A ia ‘oku ne uiuiaki’i mai e ‘inivesi, ka ‘i lalo pē he pēseti e 25, kae kei lahi ange pē e pēseti ‘oku ‘oange ki he Tonga, te ne kei ma’u pē ‘eia ‘a e ngaahi ola lelei ko eni ‘oku ‘oange ki he pisinisi Tonga.

Ko e faka’uhinga ko ē ‘e he kupu 6, ‘a e *overseas person*, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha faingamālie ia ke lau ha kautaha ‘e ‘i ai ha kaunga mei muli, *at all*, ko ha kautaha *local*. Ko e sekoni pē ‘oku ‘i ai ha kaunga *at all*, ‘a ha kautaha muli ia, ‘otomētiki ‘ene *foreign investment*, ‘otomētiki ‘ene fua ‘eia ‘a e ngafa ‘o e kautaha muli. ‘A ia, ‘oku ne fakahehengi’i ‘e ia ‘a e kau ‘inivesi mei muli. He ko e faka’uhinga ko ē *overseas person* ‘oku to e fu’u fā’atā ia ke tulituliaki’i kinautolu. Ka ‘o kapau ‘oku ne tulituliaki’i kinautolu, pe’i tokoni’i ā e pisinisi *local*.. Ka ko eni ia ‘oku toe hilifaki mo e ngafa ia ki he kau pisinisi *local*. ‘A ia ‘oku faingata’ a’ia e kau pisinisi muli, faingata’ a’ia e kau pisinisi *local* ...?

<006>

Taimi: 1430-1435

Lord Fusitu’a : ... ko e hā hono ‘aonga? ‘oku mahino leva ia ki he motu’a ni na’e ‘ikai ke fai ha *public consultation* ia ‘a e Lao ko eni. Ko e me’a ia ‘oku fokotu’u atu ai ‘e he motu’a ni, toloi kae ‘omi ‘a e ni’ihi ‘oku nau taukei he mala’e ko eni. *Chamber of Commerce*, kau pisinisi lalahi e fonuá, ko nautolu ‘oku nau fakatupu e pa’anga ‘oku ‘omi mei muli, pea vilo he *economy* fakalotofonuá, ke tupu ai ‘a e *economy* ‘a e fonuá 'Eiki Sea. Ko e anga ia e fakahoha’á 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki’i tokoni atu kātaki. ‘Oku mahino kiate au ‘a e me’a ‘oku vili kikihi ai ‘a e Nōpele ko eni, ke toloi e Falé. Ko ‘ene kikihi ke toloi e Falé. Ko ‘ene feinga mai ke toloi eni, ka tau ...

Lord Fusitu’a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu 'Eiki Minisitā.

Lord Fusitu’a : ‘Oku ‘ikai ko ha fakakikihi ke toloi ‘a e Falé. Ko e fakakikihi ke fakahoko totonu ‘etau fatongia, ‘aki ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakaí ‘oku ‘omi ke tau vahe’aki, kae ‘oua te tau ō mai ‘o va’inga, ‘o ‘omai e fo’i Lao ‘oku ne fakahoko e *opposite* ‘o e taumu’a ko ia ‘oku ne lau mai ki ai, ko e ngalivale faka’uli’ulia, kapau ko e anga ē ‘o e fa’u Lao ‘a e Falé ni. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea..

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā Polisi.

Taukave Pule’anga né ‘osi fai e talanoa mo e kakai he lao he 2015

'Eiki Minisitā Polisi : Ke u tokoni pē mu’a ki he me’a ko eni ‘oku hoha’a mai ki ai ‘a e 'Eiki Nōpele Sea. Tapu mo e Feitu'una ‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie. Fakatapu atu ki he Palēmia Le’ole’ó, Hou’eiki Kapineta, pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e fonuá, mo e kaungā Fakafofongá 'Eiki Sea. Faka’apa’apa lahi kiate kimautilu, kae tuku pē mu’a ke ‘oatu Sea ha fakalavelave fekau’aki mo e Lao ko ení, ‘oku tokanga mai ko ē ki ai ke toloi, ko e ‘uhingá kae ‘ave ha fai ha *public consultation* Sea. Na’e fai ‘a e tokanga ‘a e Pule’angá ki heni, pea na’e fai ‘a e fakahoha’a lahi, ‘i he fakataha ko ia ‘a e Kōmiti Lao. ‘Oku mahino mai eni kiate kimautilu, ko e Lao ko ení ‘oku ‘osi mahino na’e fai ‘a e *consultation* mei he 2015. Lele mai ‘a e *consultation* ‘o ‘alu ‘o a’u ki motu, ka ‘oku ‘ikai ko ha talanoa letiō 'ata'atā pē. Na’e fai ‘a e talanoa mo e kakai, ui faka-kulupu ke fai ‘a e femaataaki. Pea ‘oku ‘ikai ko ha talanoa faka-politiki atu pē eni, ko e me’a eni na’e fai, ‘oku ‘ilo ia ‘e he Potungāue.

Lord Fusitu'a : To e fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai

Lord Fusitu'a : Kātaki, ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pē ‘oku fiema’u ke tu’o fiha ‘a e kātaki. ‘Oku ou faka’apa’apa’i ‘a e 'Eiki Minisitā Polisi. ‘Oku ‘ikai ke lave’i ‘e he motu’a ni, pē ko e tu’o fiha ‘a e fakahoko atu, ko e toki ‘osi eni ‘a e lea mai ‘a e *Chamber of Commerce* mo e ngaahi pisinisi lalahi ‘e 3 ‘oku te’eki ai 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele ko e fakatonutonu ‘oku ‘ikai ko e faka’uhinga lea. Ko e fiema’u ha kupu’i Lao ke ke fokotu’u mai ke ta’ofi ‘aki.

Lord Fusitu'a : Ko e fakatonutonu he ‘oku ta’emo’oni ‘a e me’a ko ia ‘oku me’a mai’aki.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me’a ko ia ‘oku ke me’a mai ‘akí, ‘oku hangē ia ha’o faka’uhinga pē ia ‘a ‘au. Mo me’a angé ki lalo. ‘Oku lōloa ho’omou feme’a’aki. Ko ‘ene fokotu’ú ke toloi, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ke poupu. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke u tu’u tokanga au ia ki ai. Ke tau pāloti ko e me’a ia te tau ‘unu ki ai.

Lord Fusitu'a : Sea, na’e ‘osi poupu’i ‘e he’emau tēpile.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole pē Sea, ‘oku ou fanongo pē au ia ki he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele. Sea, ko e Lao foki ko ení kapau ‘oku ‘i ai ha toko 2 pē toko 3 he ‘ikai ke nau fiemālie ki ai, pau ke nau fakahoko mai ‘e nautolu ia ‘enau tafa’akí, talamai na’e ‘ikai ke nau fanongo nautolu ki heni, pea ‘oku te’eki ke ‘omai honau le’o. Ka ko e me’a ‘oku ‘omi ‘e he Pule’angá Sea, na’e ‘osi fai ‘a e *consultation*, pea na’e ‘ave ki motu, pea ‘omai ki heni, pea ‘omai ki he Kōmiti Lao, mei he Kōmiti Lao ki heni. Ko e kupu ko ia ‘oku ‘uhinga mai ki ai Sea ‘o pehē ‘oku mafasia ‘a e kau *foreign investor*, ko hono ‘uhingá, ko ‘etau tuhu’i mo teke’i kinautilu ko e kau muli, ‘i hono *define* ‘i he kupu ‘oku me’a mai ki ai.

Taukave'i fakamahino kupu 6 'a e fanongoa Pule'anga faingata'a'ia pisinisi iiki Tonga

UHINGA'i lea 'o e taha muli ko e kupu 6 Sea. Na'e tupu ia Sea mei he lāunga 'a e kau pisinisi Tonga, ko e mate tahataha 'a e fanga ki'i pisinisi Tongá, ko e ōmai 'a e ni'ihi muli, 'o hoa *partner* mo e kau Tonga, pea lau pē ia ko e hangē ha pisinisi Tonga, ka ko hono mo'oni ko e kau muli, pea 'oku tafe 'a e pa'anga ia ki muli. Pea 'oku nau ōmai kinautolu, 'oku 'i ai 'enau ngaahi pisinisi 'oku hangē ha *parent company* 'i muli, 'o fafanga mai 'enau ngaahi kautaha ko ē 'i Tonga ní, 'o nau tau'aki... hoko ai 'a e me'a ia ko e *raise to the bottom*, 'alu ko hai 'oku ma'ama'a taha, 'o mate fulutāmakia ai 'a e Tongá, kae fafanga mai 'a e *parent company* ia 'a e ngaahi kautaha ko ia 'i heni. Ko e fanongoa ange 'e he Pule'angá 'a e kau pisinisi Tonga. Ke fakamahino mo'oni ko hai 'oku Tonga, mo hai 'oku muli., kae lava ke *fair* 'a e va'inga. Pea ko e ui ia Sea ko e *level of playing field* tatau 'a e ivi mo e faingamālie. 'Oku mo'ua 'a e Pule'angá ke fanongoa 'a e kakai Tonga. Ko honau faingatā'a'ia, kuo pau ke hanga 'e he Laó 'o *define*, ko hai 'oku muli, pea ko hai 'oku Tonga, ko e fē 'a e pisinisi 'e ...

<008>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Polisi: ngata ai e kau muli mo e pisinisi 'oku ngata ai e kau Tonga ma'a nautolu.

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e 'uhinga ia e lao ko eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Kapau 'oku hala.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki. Ko e lao lolotonga kuo ne 'osi *define* 'e ia ko hai 'oku muli pea ko hai 'oku Tonga ka 'oku ne *define* 'i he founa 'oku ne uiuiaki'i mai e 'inivesi mei muli kae kei malu'i 'a e kau Tonga. Ko e founa ia ko eni 'e teketeke'i e kau muli kā 'oku ne kei faka'atā pē 'e ia ke fakahoko e me'a ko ē 'oku ne pehē 'oku lāunga'i he kau pisinisi ke 'ai pē ha kautaha *local* ia pea fakapa'anga ia mei muli kae *front man* e Tonga kae kei ma'u pē 'e he muli ia e pa'anga. 'Oku 'ikai ke hanga he lao ia ko eni 'o ta'ofi e me'a ko ia.

Taukave feinga eni Pule'anga ke malu'i toi mai kau 'inivesi muli he hingoa kau Tonga

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u fanongo pē au he fakatonutonu 'oku fai mai ka ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'uhinga atu ki ai. Ko e me'a 'a e Nōpele na'e, ko e founa motu'a ka 'i ai ha kautaha pea 'oange pē ha ki'i pēseti si'i ki he *share* ki ha kau muli kae pēseti lahi e kau Tonga pea 'oku lau pē ia ko e kautaha Tonga. Ko e ki'i palopalema ia na'e lāunga'i mai he sisitemi motu'a pea 'oku 'i ai hotau lea Sea he 'ikai ke tau lava tautolu 'o solova hotau palopalema lolotonga mo e kaha'u 'aki e

formula ‘o ‘aneafi. Ko e founa ia na’e lāunga mai e kau Tonga ‘o talamai ‘oku ‘i ai e kau nima mālohi mei muli ‘oku toitoi he hingoa e kau Tonga.

Lord Nuku: Sea ki’i kole atu pē mu’a ki he ‘Eiki Minisitā ke ne tokoni mai. Ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ko e tokoni.

Tokanga ki he founa he lao ke malu’i’aki pisinisi Tonga

Lord Nuku: Ko e me’a ko ē ‘oku ou fanongo ki he feme’a’aki Sea ko e pisinisi Tonga ‘oku pēseti pē ‘e 25 mahalo pē 22 ‘a e Sea ‘o e muli. Pea pēseti toe ‘oku ma’u ia he pisinisi Tonga. Ka ko hono ‘ai ko eni ‘oku fakangofua e pisinisi muli ia ke pēseti ‘e 100. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē pē ko fē tafa’aki ko ē ‘oku tokoni’i ai ko ē ‘a e pisinisi Tonga he ‘oku foaki kakato e mafai ia ko eni ki he pisinisi muli ke ne lēsisita pea ne fakalele pēseti ‘e 100. ‘E pule’i fēfē ‘e he Pule’anga ‘a e pisinisi ‘oku hangē ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki ke pule’i e pa’anga ko ia kapau ‘oku tu’u e pa’ahnga ko ia ‘i muli ‘a e, hangē na’a ke me’a mai ‘aki te nau hanga ‘e nautolu ‘o fetuku e pa’anga. Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko u fehu’i atu ko e lolotonga ni ‘oku pēseti mahalo ‘e 25 pē 20 he kautaha Tonga. Pea kapau leva ‘e kautaha muli ‘oku pēseti ‘e 100 ‘oku ki’i ta’emahino kiate au pē ‘oku malu’i fēfē heni e, ‘a e foaki katoa pea mo e ‘oange e pēseti ‘e 25. Ki’i fakama’ala’ala mai pē.

Tokanga ki he fiema’u ke tali e lao ko e fiema’u ‘a e pisinisi

Ko hono ua, na’e me’a mai e ‘Eiki Minisitā ‘aneuhu fiema’u he ongo tokoni lahi taha ko ē ko ē ki Tonga ni ke *sign* e lao ko eni kae ‘uhī kae hū mai e tokoni ki he *Budget Support*. Anga fēfē ke tau tali e lao ko eni ko e fiema’u ia ‘a e pisinisi. Ko naua ko e tokoni lahi taha ia ki Tonga ni, te tau lava fēfē ‘o ‘ikai ki ai? Ko e me’a ia na’a ne me’a mai ‘aki ko e ‘ai pē ke ki’i fakama’ala’ala mai pē Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Fakamālō pē au ki he Hou’eiki ‘ene pou pou pea talamai pē he’ene fakamatala fika ua pē ‘oku anga fēfē ‘ai ke tau ‘ikai ki he me’a ko eni ‘a ia ‘oku ne ‘uhinga mai ia ke tali ‘oku ‘ikai ke, pea ko u fakamālō atu ki he Hou’eiki he ki’i fakamatala mālie ko ia.

Lord Nuku: Sea, Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ke fakamahino’i mai he kuo faitu’utu’uni ‘a e sino ki Fale ni.

Sea Kōmiti: Mālō Nōpele.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pē ‘i sai ka u fakamatala atu au.

Lord Nuku: Ko e ‘ū me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘uhinga hono fehu’i he ‘oku ‘i ai pē hono ‘uhinga lelei ki he Tonga. Pea ko e me’a ‘oku fa’a fai ki ai e hoha’a heni Sea ko e ‘uhinga’i lea heni ko e Minisitā ko ē ‘oku ne tokangaekina ‘a e *Commerce* ko ia ‘oku tali ki heni. ‘Oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au pē ‘oku anga fēfē tali fehu’i kotoa kapau ko ha me’a ‘a e Kapineti ke mou ōmai ‘o pou pou’i ‘i Fale ni. Ka koe’uhī ka ko e lao ko hono faka’uhinga mai ia Sea. Pea ko u tui ko e Minisitā pē ko

eni e *Labour* mo e *Commerce* ko ia, kapau ko ia ‘oku fakamo’oni he lao ko eni ko ia ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i e ‘ū me’a ko ia Sea. Ka ko ‘eku fie lave’i pē ‘e au ia ‘a e totonu ko ē Tonga heni Sea ke fakama’ala’ala mai mālō.

Sea Kōmiti: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Sea ki’i faingamālie? Tapu pea mo e Sea.

Sea Kōmiti: Me’a mai Fakafofonga ‘Eua.

Fokotu’u ke fakamā’opo’opo mai ngaahi makatu’unga ki he Lao ‘Inivesi fakahoa ki he lao motu’a

Tēvita Lavemaau: Tapu mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale. Sea ko u fakamālō atu he faingamālie. Ko e ki’i me’a ‘e tolu ‘oku ou fie lave ki ai Sea. Pea ko u tui toki fakamā’opo’opo mai pē he ‘Eiki Minisitā ki he *Labour* ke tokoni pē ki he feme’a’aki ‘oku fai.

<009>

Taimi: 1440– 1445

Tevita Lavemaau: ‘Uluakí Sea ko e ‘uhingá ko e taumu’a e fo’i Lao ko ení. Ko e hangē ko ia ‘oku fai hono fakama’ala’alá, ‘oku ‘i ai pē Lao motu’a ia ‘oku ngāue’aki. Pea ‘oku lolotonga laumālie ki he ‘inivesimení. Ko e taumu’a e Lao ko ení ko e feinga pea ‘oku ngāue’aki pē ia tautefito ki he ngaahi fonua langalanga hake fo’ou. Ko hono tohoaki’i mai ha kakai mei he ngaahi fonua mulí ke nau ōmai ‘o langa he fonuá, pē ‘inivesi ‘i ha fa’ahinga ngāue pē. Langa e uafú, ko e hala Pule’angá, mala’e vakapuná, pē ko e hā pē ha sekitoa ‘oku nau, takimamatá. ‘A ia ko e natula leva e Lao ko ení ‘oku pau ke ‘i ai ‘etau, ‘oku ‘i ai e Lao tatau pē ia ‘a Fisi, Ha’amoá, Solomone. Pea ‘oku tokoni e Lao ko ení hono anga ko ē hono fatú, pea ko e taumu’a ia mo e fakakaukaú ke ne hanga toho’i mai ‘oku manakoa ange ‘a Tonga ni ki he kakai muli ko ení ke nau ōmai ‘o fakamoleki ‘enau pa’angá heni. Pea ‘i he’ene pehē leva Sea, ko u tui ‘oku mahu’inga ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ke hanga ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o ‘omai. Ko ‘etau Lao lolotongá eni, sai, ko eni. Ko e ngaahi maka tūkia’anga eni ‘o e Lao lolotongá, pē ko e ngaahi palopalemá. 1 ki he 20. Ko e Lao fo’ou ko ení ‘oku hanga ‘e he Lao fo’ou ko ení ‘o *address* e ngaahi palopalema ko iá he ko e Lao fo’ou pē eni ia ‘oku ‘omai. Pea ko u tui ‘e faingofua leva ke muimui e Hou’eikí. Pea mahino ki he kakaí ‘a e mahu’inga ko eni e Lao ko ení.

Ko e kongá hono hokó Sea ko hono uá ia, ‘a e, ‘oku mahu’inga pē ia ke fakapapau’i na’e fakahoko lelei ‘a e *public consultation* ko ení. ‘Oku ‘i ai e, na’e lave pē ki ai e Sea e Kōmiti Laó. Na’e ‘osi pehē ‘e he potungāue na’e fakahoko. Mahalo ko e ta’u eni ia ‘e 5 mei ai pē kuo, ka ko u tui Sea ‘oku mahu’inga ke fakapapau’i ko e *feedback* ko ē pea mei he kakai pisinisí pea ‘oku nau fakalele pisinisí. ‘Oku ‘omai fakataha ‘enau fakakaukaú ke fatu fakataha pea mo e Lao ko ení.

Ko e me’a faka’osí Sea ko ‘ene felāve’i ko ē pea mo e patisetí. ‘Oku mo’oni ia Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e ngaahi tokoni fakapa’anga ki he’etau patisetí. ‘Oku ‘i ai e ngaahi makatu’unga ‘oku fakatefito mei ai, ko e ngaahi me’a ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘e he Pule’angá ha ngaahi liliu. Pe ko e *reform*, pea ‘oku lahi e ‘ū makatu’ungá ia. Ko u tui ko e taha eni

e, ‘o e ngaahi makatu’unga ‘a e, pea ko e taha foki Sea. Ko u tui ko ‘ene kakato taha e me’a ko ení kapau ‘e ‘omai e Lao ko ení, ‘omai ai mo e *Regulation*, mo e *draft*. He ko e Lao ko ení ia ko e fo’i Laó pē eni ia ‘e toki fai e fa’u ia e *Regulation* pea ‘oku tali pē ia ‘e he Kapinetí pea ‘osi ia. Ko e *Regulation* ko ia ‘oku ne fakaiuia, ko e ngaahi me’a faka’ai’ái ia. ‘Oku to’o e tute, ko e tukuhaú ‘oku fiha mo e hā fua. Ke ‘ilo’i ‘e he Hou’eikí pea mea’i foki ‘e he kakai e fonuá ko e toki fai ē ha tu’utu’uni ‘i he makatu’unga ‘oku fai e femahino’aki pea mo fakapapau’i ‘oku hoko e Lao ko ení ‘oku ‘ikai hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Niuá, ‘oku kole nima ‘e taha kae ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o se’e kakai ko ē ‘oku nau fie fakamoleki ‘enau pa’angá he fonua ni. Ko ia pē ki’i tokoní Sea pea ko u tui ‘e tokoni ki he feme’a’akí. Mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, mālō Fakafofonga ‘Eua. Me’a mai Ha’apai 12.

Tokanga hā e fehalaaki he Kupu 6 ‘o e Lao

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē foki ki he Hou’eikí. Sea ko e Lao ko ení kuo ‘osi tuku hifo ke tau hanga alea’i. Pea ‘oku ‘uhinga hono alea’í, ko e alea’i ‘o e Lao. Te’eki ai ke u fanongo au ‘Eiki Sea kuo ‘o hake heni ha Lao, ‘a e Laó, talu ‘etau ngaahi tipeiti ko ení. Ko e tipeiti pē eni ia ‘o e ngaahi fakakaukau fekau’aki mo e Laó. ‘Oku te’eki ai ke tuhu’i mai ‘e ha taha ia e Kupu ‘a ē ko ē ke fakafenāpasi’aki mo ‘ene fakakaukau. Ko e ‘uhingá ‘Eiki Sea ko e tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea kuo tau a’u mai ki he kuonga ko eni ‘o ‘etau ngāue faka-Fale Aleá, kuo taimi ke tau hiki ki ha lēvolo ‘Eiki Sea ‘oku to e makehe ange. ‘I he’eku faka’uhingá, ke tau hanga faka’aonga’i hotau taimí ke tau alea’i e me’a ko ē ‘oku tuku hifó. Te u ‘atu ha ki’i fakatātā ko eni ‘Eiki Sea. Na’e ‘omai ‘e he Nōpele Niuá e Kupu 6, ‘a ia ‘oku fakalaka ki he Kupu 6. Taimi ko ē na’a ne me’a ai ki he Kupu 6 ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai ke talamai ia hē pē ko e hā e me’a ‘oku hala he Kupu 6. Ko hono alea’i ‘o ha Lao ‘Eiki Sea he Fale Alea ‘i māmani ko ení ‘Eiki Sea mo e ngaahi fonuá, ko ‘ene talamai pē ha me’a ‘oku ne tuhu’i mai e fo’i Kupú, ‘o ne lau mai talamai ko e me’a ē ‘oku halá.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e toki fakatonutonu eni 12.

Taukave ko e kupu 6 fu’u fa’atā hono faka’uhinga’i tokotaha pisinisi fakafo’ituitui & fakakautaha

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea, ko e lave motu’a ni ia ki he Kupu 6, na’e ‘osi lave ...

<001>

Taimi: 1445-1450

Lord Fusitu’a: ... hangatonu ki he ‘uhinga ‘oku pehē ai ‘oku hala e kupu 6 he ‘oku fu’u fā’atā ‘a ‘ene faka’uhinga’i ‘a e fo’i lea ko e *overseas person* ‘a ia ko e *person* fakafo’ituitui pē ko e *person* faka-cooperate kautaha. ‘Oku, ko ha taha pē ia ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘o lau e me’a ko ē ‘oku hā he pepá ‘e ta’emāhino ki ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu ke tokoni mai mu’a pea hoko atu ai pē. Ko e tokanga atu pē ko fē konga ‘oku fu’u fā’atā ? Ko e talamai ko e kupu 6 ‘oku fu’u fā’atā ka ko fē fo’i konga ‘oku fu’u fā’atā kae hoko atu mu’a e ...

Mo’ale Finau: Sea. Sai pē Sea tuku mai mu’a ha’aku faingamālie ke u malanga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

Mo’ale Finau: Kae toki malanga mai moua.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Mo’ale Finau: Ko ia. Ko ‘eku ‘ohake e me’a ko eni ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatātā he ‘oku te’eki ai tuhu’i mai ‘e ha taha ia ha kupu’i ha kupu he lao ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ke fakatonutonu pē ‘oku hala ke fakafenāpasi mo hono tukuhiho e lao ke tau alea’i. Te’eki ai ke ‘ohake ia he Fale ni ‘Eiki Sea. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou hanga pē au ‘o fokotu’u atu e me’a ko eni ‘Eiki Sea ke tau foki mu’a ‘otau ha’u ‘otau fononga mai fakafo’ikupu kupu mei mu’a ko e vave atu ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Sea ko e fakatonutonu ē. Sai kapau ‘oku ‘ikai ke lava he Feitu’u na ‘o lau *then* te u lau atu.

‘I he lao ni ‘oku ‘uhinga e taha muli ki ha taha taautaha ‘oku ‘ikai ko ha tangata’i-fonua Tonga, sino’i kautaha kuo lēsisita ‘i ha fonua ‘i muli, sino’i kautaha kapau ko ha taha pē ni’ihi muli kupu (i) ‘oku ‘i ai ha’ane monū’ia ki he taha pē lahi ange ‘o ha kalasi ‘o e ngaahi malu’i ‘o e sino’i kautaha ko iá.

Kupu (ii) ‘oku nau ma’u ‘a e mafai ke pule’i ‘a e fokotu’utu’u ‘a e poate ‘o e sino’i kautaha ko iá.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole. Sai pē ko hoku taimi foki eni ‘o’oku.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Na’e ‘ikai te u ‘uhinga ke ne lau mai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku ‘uhinga talamai ko fē me’a ‘oku hala ?

Lord Fusitu’a: Ko e kotoa e kupu ko eni ‘oku ne se’e ‘a e kau ‘inivesitoa muli.

Mo’ale Finau: Ko fē me’a hē ‘oku ne fai e se’e ?

Lord Fusitu’a: Kotoa. Ko fē ...

Mo’ale Finau: Talamai e kupu ‘oku ne fai e se’e ?

Lord Fusitu’a: Kupu 6.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki. Hou’eiki mo ...

Lord Fusitu’a: Ko e kupu 6 mo e kupu si’i hono kotoa ‘oku ‘ikai ke ne to e fakangatangata ‘e ia ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki ...

Lord Fusitu’a: Ke vahevahe ‘a e Tonga mo e muli. ‘Uluaki, ‘oku ne fakafaingata’a’ia’i ‘a e Tonga he ‘oku hangē ko e me’a ‘a e Nōpele mei ‘Eua ‘oatu pēseti ‘e 100 ia ki he muli.

Mo’ale Finau: Sea.

Lord Fusitu’a: Pea ko hono ua ...

Sea Kōmiti Kakato: Fe’unga ...

Lord Fusitu’a: Koe’uhí ko e fakalea ‘o pehē ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ne se’e ‘e ia ‘a e kau ‘inivesitōa.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele. Fe’unga !

Mo’ale Finau: Sea. Ko e poini e motu’a ni ‘Eiki Sea ...

Lord Fusitu’a: Ko fē me’a ‘oku ta’emāhino ki ai ‘Eiki Sea ?

Mo’ale Finau: Kapau ko e faka’uhinga ē ‘a e Nōpele malanga mai koe ‘i ho’o malanga he te tau ‘alu ki he pālōti pē ko fē ‘oku mo’oni. ‘Oku se’e pē ‘oku ‘ikai? Ko ‘eku kaveinga ‘Eiki Sea mo ‘eku poini ke fai mo tau ‘unu ā. Malanga’i mai pē kita ‘ete poini mo ‘ete tui hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Nōpele ko u faka’apa’apa lahi au ki ai. Fā’atā e kupu ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ne se’e ‘a e Tonga pē ko e hā fua mo e hā fua. Ko ‘ene ‘osi pē ko ē ho’o miniti ko ho’o ‘osi ia. Malanga leva au he’eku faka’uhinga ‘osi leva ia pea tau ‘alu fononga ai pē he melino hotau Fale Alea pea tau pālōti pea ‘osi. Ko ia Sea ko e poini pē ko u ‘ohake Sea ke tau foki mu’a ‘o ha’u fakakupu kupu ‘uluaki, ua, tolu, fā pea a’u mai ko ē ki he ono malanga mai e Nōpele he’ene ‘uhinga. Ko e malanga mālie ‘oku ne fakahoko pea ko ‘ene ‘osi pē ko ia malanga atu au ‘alu ki he fitu, valu pea tau fononga ai pē. Ko ‘ene ‘osi pē ko ‘ene tīlī ia Hou’eiki ko e melino ia hotau Fale. Mālō ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Fakamālō lahi au ki he fika 12 ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu’u eni ‘a e Fakafofonga Hou’eiki ‘o Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o 12 ke tau, mou fēme’a’aki fakakupu kupu mai kae lava ke tau lue kotoa kimu’a pea mea’i he ‘e ngaahi Hou’eiki Mēmipa ‘a e me’a ‘oku ke konga ‘oku ke me’a mai ai kae lava ke tau ‘unu kimu’a.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki pē kapau ‘oku faingamālie. Tapu mo e Feitu’u na Sea kapau ‘oku faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Kupu fiha eni te ke kamata mai ai fika tolu ?

Poupou ki he fokotu’u ‘Eua ke ‘omai Pule’anga e palopalema & ‘uhinga e liliu ki he ngaahi kupu

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai ko e tau, te’eki ke tali foki ‘ai tau fakakupu kupu. Ko e anga pē eni ia e tokoni atu ki he fēme’a’aki Sea. Tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea ko u poupou au ki he fokotu’u na’e ‘omai ‘e ‘Eua. Ko u tui ‘e tokoni lahi ia ki he’ete fakahoko fatongia ko eni ‘a e kōmiti Sea ‘o kapau ‘e pehē mai e Pule’anga, ko e palopalema ko ē na’e hoko ‘i he lao motu’a ko ē. Pea ko e ‘uhinga ‘o e kupu ko ē ke *address* pē fai ha lau ki he palopalema ko ē. Hokohoko pehē ko u tui au ko ‘ene māhino pē ko e hā e me’a ‘oku fa’u ai e fo’i kupu ko ē na’e tupu mei he palopalema ko ē. ‘Ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ‘e to e hoko atu heni.

Kupu 6 Sea hangē pē ko ‘eku ki’i faka-*example* pē pe ko e ki’i fakatātā. ‘I he kupu ono ko eni ‘a e tokotaha muli. Hangē ko eni, ko e tokotaha muli ‘o kapau ‘oku *dual citizen*. ‘E fēfē ia ? Ko e taha muli ia pē ko e taha Tonga ? Fēfē leva kapau ko ha taha Tonga ‘alu ia ‘o lēsisita ‘ene pisinisi ‘i muli hū ia he kupu (b) ko e sino ‘oku lēsisita ‘i muli.

<002>

Taimi: 1450-1455

Siaosi Sovaleni: ...kā ko e tokotaha Tonga ia. Sio ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia Sea ‘oku lahi ‘a e me’a ia ‘e ala ‘ohake kā ‘o kapau na’e tokoni mai ‘a e Pule’anga ‘o talamai, ko e palopalema ia mo e lao ‘i he taimi ni, ko e ‘uhinga ia na’e ‘ai ai ē, ko e hā ‘a e palopalema mo e *definition* koē pē ko e fa’u ‘o e kakai muli, mo ha taha muli. Ko e hā ‘a e me’a na’e liliu ai ‘o ‘omai ai ‘a e kupu 6. He ‘oku ou tui au mahalo ‘oku ‘osi ‘i ai pē ha tali ki ai. Kā ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a hē Sea ‘oku fiema’u ke fai hano alea’i, pea ko e kolé ia na’a tokoni mai ‘a e Pule’anga ‘omai hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga ‘Eua, ko e palopalema ia na’e ma’u he lao motu’a, ko e ‘uhinga ia ‘oku fa’u ai ‘a e fo’i kupu ko ē, palopalema hē, ko e ‘uhinga ia ‘oku fa’u mai ai, ko e tokoni ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou me’a fakakupukupu mai ka tau ‘unu kimu’a.

Lord Fusitu’a: Sea kātaki kole ke toloi ‘aupito ‘a e lao ko eni na’e ‘osi ‘i ai hono poupou, ko e fokotu’u ē ia, ‘a Ha’apai, ke fakakupukupu pea mo e fokotu’u ‘a ‘Eua ke ‘omi ha lipooti mei he Pule’anga fakafehoanaki ‘a e ongo lao.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a, me’a hifo ki lalo Nōpele kau ‘oatu ‘e au ‘eku ma’u. Me’a hifo ki lalo, si’i. Ko e me’a koē ‘oku ‘oatu ...ki’i...

Sāmiu Vaipulu: Sea fokotu’u atu. Sea ko e fakakaukau tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko e fakakaukau ko ē ke fakakupukupu ‘e faingata’a he ko e lao ia ko eni ‘oku felālāve’i ‘a e ngaahi kupu ‘Eiki Sea, pea ‘e faingata’a ke tau hanga ‘etautolu ia ‘o lele’i fakakupukupu te tau tali ‘a e kupu ko ē, ‘e a’u ki he kupu kimui ‘oku kehe ia. Fiema’u pē ke tau ki’i ‘ai lelei angé Sea ‘a e founga ko ē te tau ngāue’aki ke mahino ha me’a.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘E Nōpele ‘e Niua, ‘oku te’eki ai keu lave’i kuo poupou ha fokotu’u ‘i he ngaahi fokotu’u ko eni kuo ‘omai, kapau na’e poupou ia ‘i he Fale Alea, ‘oku te’eki ai ke u lave’i.

Lord Fusitu’a: Sea kapau ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ke toloi ‘a e ngaahi makatu’unga ko ē na’a ku lave atu ai ‘anenai, ka ke ‘eke pē ‘oku ‘i ai ha poupou kātaki Sea. Pea ka ‘ikai pea hoko leva ‘a e fokotu’u ko ē ‘a ‘Eua.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a e Nōpele ko eni? ko ‘ene poupou pē te tau pālōti, ko e me’a ia ‘oku ou ‘oatu. ‘A ia ko e fokotu’u ‘e taha ‘a e fika 3, te tau ‘unu pē ki ai kae fai mo tau ‘alu kimu’a. Pea ‘oku ou tui te tau pālōti kitautolu he kuo mou tali ‘a e fokotu’u kuo ‘omai ‘e he Nōpele Niua. Kalake, lau mai ke tau nga’unu.

Tevita Lavemaau... : ‘Ikai ke ‘i ai ha’aku fokotu’u.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu’u koē ‘a e Nōpele Niua ke toloi.

Lord Nuku: Ke tali mu’a ke malanga’i atu ‘a e fokotu’u ke ‘uhinga, pea pālōti’i, pea fanongo mai ki ai mo e kakai ‘o e fonua ‘a e ‘uhinga ‘oku fai ai ‘a e fokotu’u ke toloi.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u ‘osi malanga mai ‘e...pea ‘oku hoha’a mai ia ke ....

Lord Nuku: ‘Ikai. Te’eki ai ke malanga’i fakalelei ‘a e fokotu’u ia Sea kātaki fakamolemole.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko ene mahino pē ‘a’ana ia ki he Feitu’u na ‘oku hoko atu ‘a e...’oku fai leva ho’o tu’utu’uni ‘au.

Lord Fusitu’a: ‘Oku lelei ‘aupito Sea kapau ‘oku fiema’u ke fakamalanga atu ‘i he makatu’unga ‘i he ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ‘oku ‘osi mahino kia au ‘a e me’a ia ko ē ‘oku ke me’a mai ‘aki, pea kapau ‘oku me’a pea ke to e me’a mai pē ke malie.

Lord Fusitu’a: ‘io. Ko e makatu’unga, ‘uluaki ‘o hangē ko e me’a mai mei he tēpile ko ē ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha taimi fe’unga ke lau ‘a e lao ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘a e felālāve’i ‘a e ngaahi kupu ‘oku ‘aonga ke fakafehoanaki eni mo e lao lolotonga pea mo e ngaahi lao kehekehe ‘oku to

e felālāve'i mo ia. 'Uluaki ia. Ko hono ua, koe'uhí kuo 'osi 'omai 'a e fakamatala pau ki he motu'a ni 'oku te'eki ai ke fakahoko 'a e *public consultation* 'oku fakahā mai 'e he Pule'anga, 'i he makatu'unga ko ia 'oku ou fokotu'u atu ai ke toloi. Pea ka 'ikai 'oku ou pou pou ki he fokotu'u mei he ko 'Eua pē ko Tongatapu 3.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki kuo mahino ko e tu'o tolu eni pē tu'o fā 'a e me'a mai 'aki 'e he Nōpele Niua 'a e fo'i me'a tatau, pea 'oku 'ikai ke u lave'i pē ko e hā 'a e mahino 'oku 'uhinga ki ai, kā 'oku mahino ki he motu'a ni 'a e ngaahi poini kuo ne 'omai, pea 'oku mea'i 'e he Hou'eiki. Pea 'oku ou tui kuo u mau au ke u pālōti, ka ke me'a mai Nōpele 'Eua.

Tokanga te'eki ai tukumai Pule'anga ha 'uhinga ki he liliu lao ko eni

Lord Nuku: 'Eiki Sea, tapu pē pea mo e Feitu'u na, koe'uhí ko e fokotu'u ko eni 'oku 'i ai hono ngaahi makatu'unga. Ko e 'uluakí 'Eiki Sea, 'osi me'a mai 'aki 'e he Fakafōfonga fika 3 koē 'o Tongatapu, tau liliu pē 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia na'e fakahoko mai kia kitautolu pē ko e hā hono 'uhinga. 'Ikai ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua, ke tau hanga 'o to'o 'a e konga ko ē kae mono mai 'a e konga ko ē 'uhinga na'e 'i ai 'ene maumau 'ana ia na'e hoko ki he fonua. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku maumau pea fetongi, pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku lele lelei, pea tuku pē ia ke lele lele pē. Ko e 'uluakí ia.

Ko hono ua, ko e ngaahi mafai ko eni kapau te ke sio ki he fika 8...

<005>

Taimi: 1455-1500

Lord Nuku : ... pule'i 'o e 'inivesi 'i mulí. 'Oku foaki 'a e mafai ko eni, 'oku ou tui 'oku 'i he 'Eiki Minisitā ia ke ne hanga 'e ia 'o fakangofua. Ka 'oku talamai 'i he 'uhinga'i leá, 'oku 'i ai e ngaahi pisinisi 'oku tuku makehe pea fakatāpui. 'Omai ange e me'a ko ē 'oku fakatāpui, ke mea'i 'e he kakai e fonuá, ko e me'a eni 'oku tuku ma'a moutolú. Ko e me'a ē 'oku 'atā 'oku 'ikai ke 'i ai hatau ivi ke tau lava 'o fai. Pea 'oku tonu pē ia. 'Omai ha kakai ia mei muli 'oku nau ma'u e tekinolosia, mo ha kakai 'oku nau ma'u e pa'angá. Ke fai e ngāue ko iá. Ka ko 'ene tu'u mai ko ē hē, 'oku 'i ai e pisinisi 'oku fakatāpui ma'a e Tonga mo'oní. 'Ikai ke 'i ai ha lisi ia heni, Sea, pē 'e 'omai, pē tuku ki he kakai e fonua ke nau hanga 'o 'ilo'i. Ko e anga ia 'ene fononga hifo ko ē mei 'olunga, Sea, mei he kupu 3, 4, 5, 6, 7, 8. Ko 'ene a'u ko ē ki he 8 'oku ....

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea, ka u fakatonutonu mu'a 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu, Nōpele Me'a mai, Minisitā Pa'anga..

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Oku ou fiefia 'aupito. Kapau 'e me'a hifo pē ki he me'a. 'Oku 'i ai e me'a ko e *reserve list* mo e *restricted list*. Mou me'a hifo pē ki he *section 7*, pea mo e *section 8*. Ko e 'ū me'a ko eni 'oku tau fai ai 'etau feme'a'akí, Sea, 'oku 'iloto pē hē. Ka u ki'i, 'oku ou falala ki he me'a ko ia 'oku me'a ki ai e

Lord Nuku : ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole pē koe'uhí mu’a ke ne toki hanga ‘e ia ‘o fakama’ala’ala mai. He ‘oku ou kamata atu mei he “fai pau ki he ngaahi Lao ‘o Tonga ni, mo e faka’atā mo e ngaahi tāpui ‘oku tuku” ‘i he kupu 5. ‘A ia, ‘oku hangē ko eni, ‘oku felālāve’i ‘a e ngaahi konga, ka ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ‘eku talaatú, ‘uhinga atu ko ē ke fai ai e makatu’unga ko e ‘o e fokotu’u toloí. He koe'uhí ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku totonu ke fakakakato mai. ‘Omai e vaivai’anga e Lao motu’á, ‘omai hono lelei fakalūkufua, pea ko e hā e me’a na’e tō lalo ai ko ē e Lao motu’á, pea mo e ngaahi fakatāpui. Ko fē e pisinisi ‘oku faka’atā ki he Tonga? Ko fē e pisinisi ko ē ‘oku ‘atā? Ko e hā e ‘inasi ‘o e Tonga ‘i he pisinisi muli. Ko e hā e ‘uhinga ‘oku foaki ai e pēseti e 100 ma’a e pisinisi mulí, ke ne fakahoko pē ‘e ia e fatongia? ‘Oku ou tui ko e ngaahi.. ‘Oku ‘ikai ke kovi e Lao ia, ‘Eiki Sea, kae ‘omai mu’a e ‘ū naunau ko iá, ke u mea’i, he ‘oku ke mea’i ia ‘e he Feitu’u na, ko e taukei. Ko e motu’a ni ‘oku pau ke u fai ‘e au e ngāue ‘o fakatatau, ke mahino ki he kakai e fonuá. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ai e tautapá, Sea.

Koe'uhí ke fakapapau’i mai e ‘ū me’a ko eni pea ‘omai. He ‘oku hangē ko ho’o me’á. Kapau te tau pehē ni pē, pea ke me’a mai ‘e koe, ko ‘emau faka’uhinga pē, ta’e’i ai ha tohi. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e poupou ko ē ke toloi eni, kae fakakakato mai ‘e he Pule’angá e ‘ū me’a ko ia. Ko e Lao ia ‘oku faka’ofa’ofa pē ia ai. He koe'uhí ko ‘eku lave’i pē, na’e ‘uhinga eni hono to’o e, ‘ange ki he Minisitā e, ko e ‘uhingá he ‘oku poloka e me’a ko ē hē. Pea kapau ‘oku ‘uhinga hono foakí, ke mate ai e ‘ū pisinisi Tonga, he ‘ikai ke u tui leva ki ai. pea kapau ‘e talamai ‘oku mo’oni, pea te u poupou leva ki he Laó. Ka ko ‘eku sio ko ē ki he Lao ‘oku faka’ofa’ofa, kae ‘omai mu’a’a e ‘ū naunau ko ē ‘i mui he Laó, ke fakamahino’aki ‘a e ‘uhinga e liliu ko ení, pea mo e fiema’u fakavavevave ko ení. Pea hangē ko e me’a ko ē na’a ku ‘oatu ‘anenaí. Kapau ko e ‘uhinga ‘o eni ke ‘omai ha totongi, ‘ikai ke u fu’u poupou ki ai. Ka ko e ‘uhingá, ke fakakakato mai mei taumu’a, he ko e me’a ia ‘a taumu’a, ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au pē ko e hā e fokotu’utu’u ‘a e Kapineti, pē ko e hā e fokotu’utu’u ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ka ‘oku ou falala pē, ko e Minisitā eni, Minisitā faka’ofa’ofa ‘ene ngāue, kae ‘omai mu’a e ‘ū me’á, fakakakato mai pē, ‘Eiki Minisitā. He ko e Minisitā eni ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano tatau. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku tali mai pē e Minisitā. Minisitā Pa’anga, me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Sea, tapu mo e Feitu’u na, pea tapu pē mo e Hou’eiki e Kōmiti Kakató. Ki’i tokoni atu pē na’a tokoni. Tau faka’amu foki na’a lava

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā, kātaki. Tau ki’i mālōlō ai ka tau toki hoko mai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<006>

Taimi: 1515-1520

Sātini Le’o: Me’a mai 'Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mou ki’i fakama’ama’a mai. Ki’i vela. Fakamālō atu ho’omou kei ma’u ha laumālie lelei Palēmia Le’ole’ó, kae 'uma’ā e Hou'eiki Minisitā mo e Hou'eiki Nōpélé mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki, mou me’a mai pē ke mou fiemālie. Ko ho’omou

fiemālié pē pea u toki fai tu'utu'uni ka mou me'a mai ki he Fakafofonga 'o Vava'u 15. Me'a mai Fakafofonga.

Fokotu'u ke toloi alea'i Lao kae 'omai ngaahi makatu'unga & 'uhinga Lao 'Inivesi

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e taimi ko ia na'a tau mālōlō ai, na'e fai 'a e fakalea ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'o e *Commerce*, ke hangē ko ia ko e fokotu'u ko ia 'a 'Eua 11, mo e Tongatapu 3, ke 'omai mu'a 'a e ngaahi 'uhinga ko ia na'e faí, 'o makatu'unga ai e me'a. 'Oku ne pehē pē 'e ia 'oku ne ma'u. Pea 'i he'ene pehē Sea 'oku ou kole atu, tau toloi mu'a ki 'auhu, kae 'omai 'a e 'u me'a ko íá, pea tau toki hoko atu ai Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau : Fakatapu atu ki he Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti. Sea, na'a sku fokotu'u foki 'anenai 'a e faka-kupukupu. Ko hono mo'oní 'Eiki Sea 'oku kei ngāue'aki pē foki 'a e ngaahi founa pehē. Ngāue pē ia heni pea mo ha to e feitu'u pē. 'Oku 'i ai foki hono taumu'a mo hono 'uhinga, pea na'e 'uhinga 'eku fakalave 'anenai ki aí 'Eiki Sea, koe'uhi ko e 'ohake ko ia 'e he ..

<008>

Taimi: 1520-1525

Mo'ale Finau: 'e he Nōpele 'a e Kupu 6 he ē, pea u pehē leva kapau 'oku, na'a faingofua ke foki ki he fakakupukupu. Ko 'eku 'uhinga foki 'Eiki Sea 'ikai ke pehē ia ke fakavave'i 'oku hala foki e laumālie ko ia 'Eiki Sea ke tau hanga 'omi ha fa'ahinga fakakaukau ke tau hanga fakavavevave'i ha me'a he fonua ko eni pē ko hotau Fale Alea he ko hono 'uhinga 'Eiki Sea ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu atu pē e Fakafofonga. Fakafofonga fakamolemole ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Fakafofonga. Me'a mai Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fo'i lao ko eni ko e tohi na'e mai mei he Tokoni Palēmia, Palēmia Le'ole'o. Ko e lao fakavavevave. Kuo pau ke tau ngāue kotoa hotau ivi kotoa ki ai fakavavevave, ko e to e 'ai ke tau to e toloi 'e he Feitu'u na ki 'a fē?

Mo'ale Finau: Sea 'oku 'ikai ko e, 'oku 'ikai ko e laumālie ena na'e fononga atu ai 'eku fakamalanga 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 12.

Mo'ale Finau: 'UHINGA e fakavavevave'i ia ko ē 'Eiki Sea ku *priority* ia. Kuo pau ke fai ia he taimi ni. Ko e taimi ko ē 'oku tō hifo ai ko ē ki loto ki he Fale Alea. Kuo pau ke fakamaatoato'i hono alea'i. Ko e laumālie ko ē nau 'oatu ai 'eku ki'i pōini ko ē 'anenai. 'E Sea ko u fokotu'u atu 'e au he me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku ou pehē 'oku ou tui 'e faka'ofa'ofa 'aupito kapau te tau 'unu, 'unu angē ke 'omai angē 'e he Pule'anga 'a e ngaahi tefito'i lao mo e ngaahi kupu 'oku fakatefito

mei ai ‘a e fo’i, ‘a e lao ko eni ‘Eiki Sea. ‘A ia te u pehē leva ‘e Sea mahalo na’a vave ange ia pea to e fakapotopoto ange ia ‘Eiki Sea hangē ko e me’a na’e fai ki ai ‘a e lave ‘anenai ‘Eiki Sea ka u hanga ‘o, kau fakafoki atu ‘eku fokotu’u fakakupukupu kae tukuange ki he Pule’anga ke nau mai angē ‘enua fakapotopoto. Pea kapau, he ‘oku te’eki ai ke u fanongo ‘Eiki Sea kuo ‘omai ha fokotu’u mei ai ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Fīnau: Ha poupou ki he’eku fokotu’u pē ko ha poupou ki hē hangē ‘oku nau ki’i lolongo pē. ‘Oku faka’ilonga lelei ‘Eiki Sea ko e faka’ilonga ‘o e tokanga. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou pehē tukuange angē ki he Pule’anga ke mou talamai angē ko fē ‘a e fo’i *direction* ke tau fou ai ‘i he fo’i me’a ko eni ‘e ua he ko au ia ‘oku ou *flexible* te u lava pē au ke u holomui mei he’eku fokotu’u kae ‘ai e fokotu’u ko ē kae kei ma’u pē e laumālie ‘o e fakamaatoato mo e fakapotopoto pea mo e lelei e fonua ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku ou kole ki he Pule’anga ke ‘omai angē ha taha ko fē ‘a e *direction* ‘oku mou fakakaukau ke tau fou ai mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki ki’i fakahoha’a atu kātaki. Nau fiu tali pē foki au ke ‘omai ha ngaahi fehu’i pau kae tali atu kae tuku ke ‘oatu ange ‘a e ki’i fakamatala ko eni. Ko e fehu’i ‘uluaki ko ē na’e ‘omai ‘o fekau’aki pea mo e Kupu 6. Pea te u ‘oatu pē ke tau ki’i sio ki ai. Ko e fehu’i ko ē pē ko hai ‘a e tokotaha *foreign investor*. ‘Oku ‘osi mahino pē he Kupu 6 ko ha tokotaha mei muli. Ko ha kautaha mei muli. Ko e fa’unga ko ē ‘o e *foreign investment company* pē ko e, ‘e lava ke fokotu’u fakataautaha, ‘e lava ke fokotu’u ko e *partnership*. ‘E lava ke fokotu’u ko e *trust fund*, ko e, ke mou lau ko e me’a ‘oku ‘uhinga atu ke lau pea talamai. Sai tuku kau ki’i ‘oatu angē ‘a e fehu’i ko ē ‘e taha uehe ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e Fakafofonga Nōpele ia ka ko e *issue* ko ē ‘o fekau’aki mo e hā e me’a ma’a e Tonga. ‘I he, ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai e fo’i lea ‘e ua ‘oku mau ngāue’aki ko e *restricted list* mo e *reserve list* ka ‘oku ‘uhinga ia ‘e toki hanga ‘e he Potungāue ‘o fa’u hono *regulation* pea ui mai e kau Tonga ke mou talamai ko fē me’a ‘e *reserve* ke tapu ala ha taha ki ai pea kuo pau ke mou talamai te mou fua fakalelei hotau fatongia. Mou talamai leva ha *regulation* ‘e taha te tau fa’u pea ko e taimi ia ‘omai ha *consultation* ko ē ‘oku hangē ko e me’a ‘a e Nōpele mei Niua. Kapau ko ha kautaha ia ‘e tolu ‘oku nau talamai *restrict* e me’a ia ko eni, pea ko e taimi ia.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io ke ‘ilo ‘e koe e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu mo e lao fo’ou ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ai e *consultation*, ‘a e tefito’i lao. Ko hono fa’u ko ē me’angāue pē ko e *regulation* ia, fatongia pē Potungāue ia ke nau fa’u ke lava ‘o fakahoko e lao ‘oku ‘ikai ke to e ui mai e kakai ia ke nau ōmai ‘o, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e me’a ia ‘oku kole atu ai ke tau lau mu’a e lao. Kapau te mou me’a ki he ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io to e ...

Lord Tu’i’āfitu: Fehu’i pē ki he Minisitā fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fehu’i eni Minisitā.

Tokanga pe ‘oku fenapasi e Lao mo e ngaahi aleapau fakamāmanilahi he fefakatau’aki

Lord Tu’i’āfitu: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea pea ko u faka’apa’apa ki he Tokoni Palēmia. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ha’ana e lao ko eni...

<009>

Taimi: 1525 – 1530

Lord Tu’i’āfitu: .. ‘i ai ha fekau’aki ‘a e Lao ko ení mo e mahu’inga ‘o e *foreign trade* ‘i he’etau *Foreign Affair*?. ‘Uhingá ‘oku ‘i ai ‘etau ngaahi *multilateral* mo e *unilateral* mo e *multinational*. Pea kapau leva ‘oku hū fakafo’ituitui pehē ni, mo ha ngaahi kulupu faka-*organization* ka ‘oku ‘i ai ‘etau ‘uhinga ‘i he *trade* mo e fefakatau’aki ‘oku ‘i he tafa’aki ‘o e Potungāue ki Mulí. ‘Oku ‘i ai ha’anau fekau’aki? Ko e ‘uhingá he ‘oku hū mai ‘a e *World Bank* ko eni ‘oku ‘uhinga e me’a ‘a e Minisitā Pa’angá fekau’aki. Fēfē ‘etau ngaahi aleapau faka-Pasifiki, ‘etau ngāue faka’ikonōmika pea mo e *forum* ko eni ‘o e Pasifiki. ‘Oku ‘i ai ha’ane uesia ‘i he anga e fo’i, ‘a e founga ‘o e ‘inivesi mo muli ‘a Tonga ní, ‘e ‘uhinga e fakafo’ituituí pea mo e fakatautahá pea mo e fakakautahá. Mo ‘ene tu’u ki he tafa’aki ko eni ‘o ‘etau fefakatau’aki ‘i he tafa’aki ki mulí. Fehu’i pē Sea ka u toki hoko atu mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea. Ko u fiefia he ngaahi fehu’i lelei ko eni ‘oku mahu’inga. Ko e fehu’i foki ‘oku ‘omai he ko e motu’a ni ‘oku ‘i ai e *trade*. Pea ko u fie tokoni atu pē. Ko e *trade* ko e me’a ‘e 2 ‘oku tau hanga fefakatau’aki ‘i māmani lahi. Ko ‘etau fefakatau’aki ‘etau ‘ū sēvesi hangē ko e ‘akauniteni, *financial* pea mo ‘etau fefakatau’aki ‘etau koloa ‘o hangē ko e ngatu, ko e fo’i talo, ko e kava. ‘A ia ko e ongo me’a ia ‘e ua ‘oku tau fai ai ‘etau *trade*. ‘I he sisitemi ko ē *multilateral system* ko ē ‘o e fefakatau’aki fakamāmani lahi. Fo’i sino pē taha ‘oku ne *guide* kotoa tautolu ko e *WTO*. Pea kuo tau ‘osi hū tautolu ki ai. ‘A ia ‘oku ‘i ai leva ‘a e ‘omai ‘a e *protocol* ko iá pē ko e fo’i *framework* ko iá. Ka ke ‘alu fa’u ha’o *bilateral trade*.

Lord Fusitu’a: Ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Lord Fusitu'a: Kātaki 'oku ou faka'apa'apa'i pē Minisitā ka ko e me'a ko ē na'e me'a atu ki ai e Nōpele Vava'ú, 'oku 'i ai e mo'oni. 'Oku 'i ai e ngaahi *multilateral* mo *bilateral* aleapau ia 'oku kau ki ai 'a Tonga ni, 'oku 'ikai ko e *WTO* 'ata'atā 'oku ne tuhu'i mai pē 'i fē'ia 'etau *trade*. Ko e fehu'i 'a e 'Eiki Nōpele, pē 'oku fenāpasi nai e Lao ko ení mo e ngaahi aleapau ko ení 'a ia 'oku fele 'ū aleapau ia 'oku 'ikai ko e *WTO* pē, 'oku ne tukumai 'etau me'á.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea kuo mahino. Ko u ki'i tokoni atu pē Sea ko e 'uhingá 'oku mahu'inga ia ke tau ki'i fetokoni'aki, ko e. 'Oku mahino kiate au ko e fehu'í 'oku fekau'aki mo e fo'i Lao e *Foreign Investment* ka 'oku 'i ai 'ene fekau'aki mo e ngaahi *multilateral trade* ko ē 'oku fai 'i māmaní. Pea ko 'eku talaatú ke tau femahino'aki ka tau lava 'o foki ki he fo'i *Investment Bill*. 'Oku hala e ma'u ko ia 'oku ne 'omai 'o pehē 'oku 'ikai ke fekau'aki e *WTO*. Ko e *WTO* 'oku ne seti mai e Lao kotokotoa pē 'oku fai ai e *trade*. Ki'i fakatonutonu e ki'i ma'u e fakakaukau ko iá.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko e hā e me'a 'oku fakatonutonú.

Lord Fusitu'a: Na'e 'ikai ke lave motu'a ni ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga *WTO*. Ko e lave motu'a ní, 'oku 'ikai ko e *WTO* pē 'oku ne pule'i pē tuhu'i kotoa mai 'etau 'ū vā faka'ekonōmika mo e ngaahi fonua kehekehe Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ko e ki'i, ko u kole atu ke tau ki'i femahino'aki mu'a. Te u to e 'ai atu. Ko ho'o 'alu pē 'o ala ke ke *trade* 'a e *goods* mo e sēvesí, pē 'oku ke fai ia vaha'a fakapule'anga faka-*bilateral* pē 'oku ke fai ia 'i loto he Pasifikí 'a ia 'oku tau ui ko e *PICTA*, pē 'oku ke fai ia 'i loto he 'osenia fakakau mai 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia. Pe te ke fakapipiki tautolu ke tautolu ke tau 'alu ki he *European Union* 'a ia 'oku ui ko e *EPA*. Ha fa'ahinga lēvolo pē 'o e *trade*, *WTO* 'oku ne seti mai e *framework*. Kapau 'oku 'ikai ke tau 'ilo e me'a ko iá, 'ofa mai tau tali. Ko e fo'i mo'oni ia. Pē 'oku tau a'u ki ai pē 'ikai, ka ko e fo'i mo'oni fakamāmani lahi ia. Mou ki'i tui mai ko e motu'a eni 'oku ne 'alu 'o fai 'etau alea ko iá.

Sea Kōmiti Kakato: 'E, te mo me'a lōua mai. Me'a mai Fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku loto pē au ke fakamaama e fehu'í. Kapau 'e paasi e Lao ko ení, 'e fēfē 'ene fengāue'aki kapau ko e *bilateral*, 'e 'ilo'i eni 'i he Lao 'o e Leipa 'o Nu'usilá. Kapau te tau pehē ke ha'u pē 'inivesi fo'i toko 1 pē, hangē ko e taautaha ko ē, 'a e Tonga mo e muli. Kuo 'i ai ha aleapau 'a e Lao ko ení ke lava ke hōhoa tatau mo e founa 'inivesimeni 'a Nu'usilá. Te nau *recognize* 'a e Lao fokotu'u fakalotofonuá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mahino ia Sea ka u tali atu au.

Lord Tu'i'āfitu: 'Oku 'uhinga ia 'eku,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'i'āfitu: 'Eku fakahoha'a ko ē ke fehu'i pē 'oku uesia nai 'a 'etau va'a 'o e ngāue fakakaume'a mo muli 'i he *Foreign Trade*, 'i he *Foreign Affair* 'i he Kupu'i Lao ko ení pē 'e *recognize* eni 'e Nu'usila 'a 'etau Lao fakalotofonua ko ení. Kuo fai ha alea ki ai?

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u fakamālō atu. Ko u fakamālō atu 'i he fehu'i faka'ofa'ofa kuo 'omai pea ko u fiefia he ngaahi fehu'i lelei faka'ofa'ofa ko eni. Ko 'etau .....

<001>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko 'etau *trade* ko ē 'i he ngaahi fonua pea mo e ngaahi va'a ngaahi lēvolo kehekehe. Ko e fo'i kī ko ē 'oku fē'alu'aki 'oku 'i ai e fo'i kī ai ko e silini ko e pa'anga. Kapau te ke nofo 'i muli ka ke *trade* mai ha'o silini ki Tonga ni 'oku ui ia ko e *foreign investment*. Sai ko e feinga ko ē 'a māmani 'oku nau ui pē 'enautolu ko e *structural adjustment* ko hono feinga ke *adjust* 'a māmani ke tau potupotu tatau ka u lau atu e ki'i sītesitika ko eni. 'I he Pasifiki kotokotoa Tonga pēseti 'e 3.8, Fisi 9.5, Vanuatu 6.6, Ha'amoā laka 'ia tautolu te u lau atu 'o 'osi ka ko e poini ko tautolu 'oku ma'ulalo taha. Ko e hā hono 'uhinga? Ko e fu'u faingata'a mo e 'ikai ke *transparent* 'a e founa lao ko eni. Nofo leva e tama ia mei muli 'o fie 'omai ha'ane miliona 'ikai ke fie ha'u ia 'omai ha silini he 'oku ta'epau. Te u 'oatu e fo'i fakatātā ko eni. Pau te mou me'a hifo ki he kongā 'o 'etau lao 'a ia ko e *reserve list* fika 10.

Tēvita Lavemaau: Sea ko e ki'i tokoni pē 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoni ?

Tēvita Lavemaau: Sea ko u pehē au nau 'osi fokotu'u 'anenai ke pāloti 'eku fokotu'u. Ko e 'uhingá ke fakahaofi e ivi e 'Eiki Minisitā he malanga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō, mālō.

Tēvita Lavemaau: Nau fokotu'u 'Eiki Sea nau fokotu'u 'Eiki Sea ke nau 'omai ko e hā e ngaahi vaivai'anga ko ē lao lolotonga kau ai 'a e 'īsiū ko eni 'oku malanga ki ai e 'Eiki Minisitā mo e hā fua. Talamai leva ko e lao fo'ou eni 'e *transparent*. Ko hono tali ko ē 'o e fo'i *process* ko ē ...

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tali nounou atu Sea.

Tēvita Lavemaau: Ta'u ni lao lolotonga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eua 12.

Tēvita Lavemaau: Fakatātā lao lolotonga ‘oku ‘aho ‘e 30. Lao fo’ou ‘oku nau fokotu’u mai ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eua.

Tēvita Lavemaau: ‘Aho ngāue ‘e 20.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ke to e fiema’u ke ke to e malanga. Ko ho’o me’a hake pē ‘o fakatonutonu, pea ‘oku ‘ikai tali ho’o fakatonutonu kae hoko atu e malanga.

Tēvita Lavemaau: Fokotu’u atu ke tau pālōti Sea ‘eku fokotu’u kātaki.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea.

Tēvita Lavemaau: He kapau te tau fēfokifoki’aki pē me’a tatau.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā ho’o pōini ‘oku fai e pālōti.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ‘eku tali ko ‘eku ki’i tokoni pē ‘a’aku he ko e tokoni pē ‘a’aku ke ‘aonga.

Tēvita Lavemaau: Na’a ku fokotu’u atu ke tuku ki he Pule’anga ke nau fakamā’opo’opo mai ‘enau lao. ‘Omai e ‘uhinga ko ē mo e vaivai’anga ko ē ‘o e lao lolotonga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai me’a hifo ā ki lalo kae me’a mai ē ka u toki fai ‘e au e pālōti.

‘Eiki Minisitā Lao: Tali nounou pē eni ia.

Tēvita Lavemaau: Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘E Hou’eiki ko ‘etau ‘ū laō ‘atautolu ‘oku lilililiu pē ia. Ko e lao motu’a na’e kupu pē ia ‘e 18. Ko e lao ko eni kuo 45 ia. Ko e nātula pē ia ‘o e tau ‘ū lao ka ‘oku lahi ange ‘a e me’a ke liliu fakafo’ou ā. Ko e founa pē ia. ‘Oku ‘ikai ko e pehē ia kuo kovi ē. Ko e founa pē ia ‘o e fa’u ‘etau ‘ū lao. Tuku ā ē, kae ‘omai ē he ko e 45 ē ‘o toki tākaki atu pē hono ‘ū ‘uhinga ‘o’ona. Ka ko e ‘uhinga ma’olunga pē ia tuku ē kae fakalelei ki hē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i hoko atu kātaki. Mou me’a hifo ange ki he kupu *part 3 Administration Foreign Investment Regime in Tonga*. Sio ki he *division 1, business activities and their own reserve list restricted list*.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kupu 8.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā me’a mai he faka-Tonga.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Uehe ! Ki’i māhino ange kiate au e, ‘io mou kumi atu pē fo’i kongā ko iā kau laulau atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Kupu 3 ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: 8. ‘A ia ko e valu.

Sea Kōmiti Kakato: Konga 3 ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e valu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Konga valu ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: *Eh* kupu (*i*). ‘Oku pehē ai ko ‘eku ‘uhinga eni ko ‘eku tali atu e ngaahi fehu’i ‘oku ‘omai. Pea kapau he ‘ikai ke fai mai ha fehu’i he ‘ikai te u lava ‘o ‘oatu ‘a e ngaahi tali hangatonu. Kuo me’a mai e kau ‘eiki pea ko u fiefia he, ke tokoni atu ‘i he ngaahi fiema’u tokoni ko iā.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki ko e kupu fiha ‘e ‘Eiki Minisitā?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A ia ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Kupu valu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io kupu 8.

Sea Kōmiti Kakato: Konga 3 Pule’i ‘o e Fonua ‘Inivesimeni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Konga 1 mo e 2.

Sea Kōmiti Kakato: ‘I Tonga.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 11.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia. Ko u nofo pē au he *section* ē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A ia ‘oku pehē ai ko e Minisitā te ne hanga fa’u pē te ne lava ke ne fa’u ha *regulation* ke ne hanga ‘o talamai ai ‘a e ngaahi pisinisi *activity* ‘i he *reserve list* pea mo e ngaahi *activity*. Kupu 2 ‘oku talanoa ia ki he *restricted list*. Ko ‘eku tali ki he fehu’i ko ē na’e ‘omai he Nōpele ka ‘oku ‘ikai to e ‘i heni ia ka ko u tui pē ‘oku sai ke tokoni. Ko e taimi

ko ē ‘e paasi ai e fo’i *Act* ko ē pea ko e taimi ko ē ‘e fa’u ai ‘a e fo’i *Regulation* ‘e fakahū ‘a e *restricted list* ia ‘o e kau Tonga mo ‘enau ngaahi pisinisi ‘i he taimi ko ia pea mo e *reserve list*. ‘Oku ‘ikai ko e to e *consultation* ia ka ko e me’a mai pē ha motu’a ia ‘o talamai ‘oku ‘i ai ‘eku ki’i faama moa kātaki mu’a ‘o ta’ofi atu ia. *Ok* ‘oku sai ia ka tau, ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga atu ko e tali ia ki he fehu’i ko iá.

Siaosi Sovaleni: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Founga ke ngāue’aki ki ai ngaahi lisi tuku makehe & lisi fakangatangata

Siaosi Sovaleni: Ko e founga ena ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘asi pē he kupu 7.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku ‘asi ai e ‘ai ko eni e lisi tēpile ‘uluaki he Lao ‘o e Ngaahi Pisinisi ...

<002>

Taimi: 1535-1540

Siaosi Sovaleni: Laiseni Pisinisi 2002, kae tuku pē ke u to e hoko atu pē ki he fakatonutonu Sea, ki he me’a na’e me’a ki ai fekau’aki mo e ngaahi lisi tuku makehe mo e lisi fakangatangata. ‘I he lao motu’a ...

Sea Kōmiti Kakato: Kupu fiha ia ...

Siaosi Sovaleni: ‘I he fika 8 pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: ‘I he lao motu’a kupu 4, ‘asi pē fo’i me’a tatau ai, ‘asi pē me’a tatau, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eke ‘anenai, ko e hā me’a ‘oku ‘ai mai ai fo’i me’a koē kae tuku ‘a e me’a ko ē ‘oku na tu’u tatau pē. Kupu 4 koē lao motu’a, ‘a ia ko e ‘uhinga ia koē ‘oku ‘ikai ko ha fakafetau eni ia Hou’eiki Minisitā, kā ko e ‘ai atu pē pē ko e hā ‘a e ‘uhinga na’e ‘omai ai ‘a e kupu ko ē kae tuku ‘a e kupu ko ē ‘osi ange ko ia ‘oku na mei tatau pē naua, kapau te ke me’a hifo ki ai kupu 4 ‘o e lao motu’a.

Ko ia Sea na’e ‘uhinga pehē ‘ikai ko ha ‘ai ke toloi pē ko e fakatuai, ke mahino’i ange pē ko e hā ‘a e ‘uhinga te tau ‘unu ai ki he kupu ko ē kae ‘osi ange ko ia na’e ‘i ai ‘a e kupu pehē, ko e hā ‘a e tōnounou ‘a e kupu koē, ko e ‘uhinga pē ia Sea, mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea kau ki’i tali atu pē, kapau ‘oku tau fie toloi kae toki hoko atu, kā ‘oku ou ‘oatu pē ki’i fakakaukau ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Fakama'ala'ala ki he palopalema he lao motu'a 'uhinga ai e Kupu 10

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...mou vakai ki he kupu 10, 'a e *review* founa ko ē hono *review* 'aki 'a e *reserve* mo e *restricted list*, ko hono ki'i faikehekehe pē Fakafofonga 'oku ou mahino'i 'e au 'a e 'uhinga, ko e 'uhinga pē ia ke 'i ai ha ki'i taimi tēpile, 'a ia 'oku talamai heni 'oua na'a to e 'ova 'i he māhina 'e ta'u 'e tolu, 'a ia ko e 'uhinga pē ia, na'e ki'i palopalema 'etau lao kimu'a, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia te ne fakapapau'i mai, ka 'oku ou tui kapau 'oku pehē 'e he Fale ke tau ki'i taitaimi 'o 'ai ha ki'i me'a kae to e 'oatu 'a e ngaahi *information* ko ē 'io 'oku lava lelei pē ia, ka kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i pau ia 'oku to e lava pē ke tokoni atu, kapau 'oku pehē 'e he Falé ke tau 'ai ha ke tau takitaha 'omai ha ki'i me'a ...lava pē.

Lord Fusitu'a: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: 'Oku hangē pē ko e me'a 'a e fika 3 'o Tongatapu, 'oku 'osi 'atā pē ia 'i he lao lolotonga ke *review* 'o eni. 'A ia ko e hā 'a e 'uhinga 'oku pau ke to e, meimei tatau, ko e 'uhinga ia 'oku nounou ange ai Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku ou 'osi 'oatu 'a e faikehekehe, ke ma'u 'a e faikehekehe.

Lord Fusitu'a: Sea 'oleva mu'a, ko ha fakatonutonu ē pē ko ha ...

'Eiki Minisitā Leipa mo e Fefakatau'aki: 'Io kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tali atu ho'o fehu'i, ho'o fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e fokotu'u kuo 'osi poupoua ke 'omi ā ha 'uhinga 'oku tuku ai 'a e lao lolotonga kae 'ai 'a e lao fo'ou, kapau 'oku 'uhingá fakapotopoto ia, lelei, toloi ā kae 'omi 'a e me'a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā me'a mai.

'UHINGA 'E TAHA 'O E LAO 'INIVESI KO E TUAI NGĀUE KI HE NGAahi KOLE 'INIVESI

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na kae uma'āā 'a e Hou'eiki Mēmipa, na'a ku 'uhinga atu pē au ia ko e lahi 'o e makatu'unga 'o e me'a ko eni hangē pē ko eni 'oku 'ikai ke 'asi 'i he lao kimu'a ia 'a e *deadline*, manatu'i ko hotau natula pē ia 'o mautolu 'oku fai 'a e ngāue, ko e toloi, toloi pea 'e hola pē motu'a mo e finemotu'a 'inivesitā ia 'i he fa'ahinga natula ngāue 'a'aku ko ia. Pea ko e 'uhinga 'a e ki'i fokotu'utu'u ko eni, ke 'ai ke ki'i nounou māhina 'e tolu, ko e 'ai 'a e me'a koē ke uike 'e ua , 'aho 'e, sio ko e hangē ko e me'a 'e taha 'oku 'aho pē 'e tolu, 'a ia kapau kaekehe ko 'eku 'uhinga atú Sea kapau 'oku fiema'u ia 'e he Falé ke to e ke u 'omai ha to e ngaahi talanoa fakalukufua, lava lelei pē ia. Ko e me'a pē ia 'a e Fale ni. Kā 'oku ou fokotu'u atu kapau 'e loto ke tali pea tali pē ā ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Polisi.

Liliu mafai he kupu 4 mei he Minisita ke tali mei Kapineti he'ene hā he Regulation

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko e ki’i tokoní pē kapau ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he Hou’eiki ko e lisi, he ‘oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi lisi ē, ko e kupu 8 ko ena ‘oku me’a mai ki ai ‘a Tongatapu 3, ‘oku pehē ko e fo’i aitemi ko ena ‘e 4 kupu 8, (1),(2),(3),(4) ‘oku mei tatau pē ia pea mo e lao motu’a ‘i he kupu 4 ‘o e lao motu’a ‘oku ‘ikai ke na tatau. Ko e lao motu’a ko e kupu 4 ko e Minisitā ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ke ne hanga ‘o fokotu’u ‘a e ngaahi *reserve list* pea mo e lisi ‘o e *restricted list*, pea ko e kupu ko eni ‘oku ne hanga ‘omai ‘oku hangē ia ha *policy* ‘o e lao motu’a, fo’i mafai ko e Minisitā pē, lao fo’ou ne tuhu’i hangatonu mai ke ‘ave ki he *Regulation*, ko e ‘uhinga ko ē *Regulation* Sea ‘e ‘ave ia mei he Potungāue ke tali mei he Kāpineti, mei he Kāpineti ki heni.

Tokanga ki he mei tatau pe ‘a e lao motu’a mo e lao fo’ou he kupu 8

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Kupu 8 ke to e ki’i lau atu pē ha taha pē. ‘Uluaki, ‘e ngofua ki he Minisitā ke ne fakamahino’i pau ‘i he’ene tu’utu’uni, tu’utu’uni ko eni *Regulation*. ‘E ngofua ‘i he Minisitā, ua, tatau kotoa pē ua mo e tolu, ‘a ia ko hono ‘omai ‘o’ona ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni, ko e ngaahi me’a ia ko ē ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e lao fo’ou ē Sea pē ko e lao motu’a ‘oku me’a mai ai.

Siaosi Sovaleni: Lao fo’ou eni.

Sea Kōmiti Kakato: Lao fo’ou pē eni.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia eni ‘oku ou fetakai atu ai Sea.

Siaosi Sovaleni: Ko ‘eku’uhinga atu ki ai ko e hā hona kehekehe ‘a e pehē mai ko e Minisitā te ne ‘ai ...

<005>

Taimi: 1540-1545

Siaosi Sovaleni : ... te ne ‘ai e lisi, mo e Minisitā te ne ‘ai e *regulation* ...

‘Eiki Minisitā Polisi : Ko ia, ‘ai ke ke me’a ki lalo ka u hanga ‘o fakahoko atu, Sea.

Siaosi Sovaleni : Ko e ‘uhinga ia ko e

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Polisi : Ko e kehekehé, ko e *Regulation* ‘oku ‘omai ki heni.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a Tongatapu 3 ki lalo kae fakahoko mai e Minisitā Polisi.

Lord Fusitu’a : Minisitā, ‘oku ou fie tokoni atu pē te ke laumālie lelei ki ai?

Taukave ko e lao fo’ou tuhu’i pau ai kuo pau ke ‘omai *Regulation* ke tali ‘e Fale Alea

‘Eiki Minisitā Polisi : Ko e *Regulation*, sai pē Sea. ko e *Regulation* kuo pau ke tali ‘e Kapineti pea ‘omai ki heni. ‘Oku mea’i ia, Kupu 9 ‘o e Lao ‘a e Pule’anga. Ko e *Regulation* kotoa pē ‘oku fokotu’u ‘e Kapineti, kuo pau ke ‘omai ki heni, ko e tu’utu’uni ia. Pau ke ‘omai ki he Fale Alea ke ne hanga ‘o *approve*. Ko e Lao fo’ou ‘oku ne tuhu’i pau e me’a ko ia.

Siaosi Sovaleni : Sea, kapau ‘e loto lelei e Minisitā ke ki’i fehu’i pē, vave pē he fo’i me’a tatau pē. ‘E Minisitā, ko e ‘uhinga pē hono ‘ohaké, ke ‘omai ‘a e fakamatala ko ená, hangē na’a ke toki ‘omai. Ko e hā e ‘uhinga ‘oku liliu ai ha fo’i kupu’i Lao? Hangē pē ko ē na’e ‘eke ki he Minisitā Leipa, ko e ‘uhingá ia ke ‘omai ke tau mahino’i pē ko e hā e me’a ‘oku ‘omai ai ē, ke fetongi ē. ‘Omai ē, hangē ko eni, ko ‘ene fai tu’utu’uni, *versus* hono faitu’utu’uni

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, ka u tali atu ‘e au.

Lord Fusitu’a : Ko e ki’i tokoni eni ki he Fika 3 kapau ‘e laumālie lelei ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, Minisitā, ‘oku ‘ikai tali ho’o tokoni, Nōpele Niua.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, ko e motu’a ni ‘oku lolotonga fakahoha’a atu.

Lord Fusitu’a : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mou me’a ki lalo.

Tevita Lavemaau : Sea, fakatonutonu ki he ‘Eiki Minisitā Polisi.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Tevita Lavemaau : Mālō ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Sea, pea mo e Fale ‘eiki ni, Sea. Ko e ki’i fakatonutonú, ko ‘ene me’a mai ‘o pehē. Ko e tali ko ē ‘e he Kapineti e *Regulation*, ko ‘ene ‘osi ia pea toki ‘omai ki Fale ni. Ko e fakatonutonu atu. Tali ‘e he Kapineti, pea hoko atu pē. Ko e Fale ko ení, ko ia ‘oku tu’utu’uni aofangatuku. Ka ‘i ai ha *Regulation* ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he Fale ko eni, ‘e

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai ke u tali ho’o fakatonutonu, ‘Eua 11.

Tevita Lavemaau : Sea, ko e Laó pē ia, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Na'e 'osi me'a mai e Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, hala mama'o 'aupito. 'Oho pē 'o 'oho hala.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe, me'a ki lalo. Kuo u 'osi fakahoko atu 'oku ke 'alu koe he me'a hala. Me'a mai koe, Minisitā Polisi. 'Osi me'a mai e Minisitā Polisi. Ko 'ene tali 'e he Kapineti pea 'omai ki Fale ni.

Tevita Lavemaau : Sea, ko e me'a ko eni te tau fefokifoki'aki pe ai, na'e 'osi kole atu ke nau fai mai e tali ko eni 'o 'omai. 'E po'uli e 'aho ni mo e me'a tatau pē.

Lord Fusitu'a : Minisitā Polisi, ki'i laumālie lelei mu'a. Ki'i setesi pē e taha ko e tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a koe ki lalo, Nōpele Niua. Me'a mai Minisitā.

Lord Fusitu'a : Kātaki mu'a, Sea, 'oleva ke tali mai ..

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai ke ne tali.

Lord Fusitu'a : 'Oku ke tali pē 'ikai, Minisitā?

'Eiki Minisitā Polisi : Ki'i me'a hifo ā, Nōpele, kau ki'i faka'osi atu au, 'oku vave pē, ko e me'a ia 'oku 'ai ai ke ke lahi, ke lahi ho'o kātaki, e Feitu'u na. Sea, ko e feinga pē ke fakamahino, Sea, ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fakalelei. Ko hono 'uhingá, ko e Lao motu'á, ko e Minisitā 'iate ia, Lao fo'ou Minisita ki he Tu'utu'uni. Pea paasi leva e Tu'utu'uni, 'i Kapineti, pea'oku pau ke 'omai ki heni. Ko hono kehekehé ia, Sea. Pea 'oku ou fokotu'u atu pē, Sea, kapau ko e me'a ia 'oku fie me'a ki ai e Hou'eiki, 'oku nau fie me'a ki he *reserve list*, he ko e ki'i palopalema heni, Sea. Na'e 'i ai e tokanga 'a e Pule'anga ki he taimi 'oku faofao'i ai 'a e ngaahi pisinisi 'e lava ha kau muli 'o hū mai ki ai. Pea na'e tokanga 'a e Pule'anga, ko hono 'uhinga ko e lāunga mei he kau Tonga, fekau'aki mo e ngaahi pisinisi kupesi 'a e Tonga. 'E 'atā ia ke malu'i 'e ha muli. 'E lava 'e ha muli 'o pule'i 'a e 'ū me'a ko ia. Ko e hiva 'a e Tonga, 'e 'atā ia ki muli? Ko fē 'a e feitu'u 'e kahi'i 'a e laini ko ē ngaahi *intellectual property* 'a e Tonga 'e lava ke malu'i ma'a e Tonga?

Siaosi Sovaleni : Sea, ko e fehu'i, Sea. Ko e hā e fekau'aki 'a e *intellectual property* pea mo e fo'i kupu ko eni e Lao?

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e pisinisi. Ko e ngaahi pisinisi 'e 'atā ke ōmai ai ha kakai

Siaosi Sovaleni : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ane tuhu'i mai 'ana hē, 'e *treat* kehe'i e *intellectual property*.

Sea Kōmiti Kakato : Fika 3.

Lord Fusitu'a : Sea, ko e fakatonutonu eni.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Ai mai e fo'i palafu ko ená, ka u toki hoko atu

Lord Fusitu'a : Fakatonutonú, Sea. ko eni kuo 'osi me'a mai e Minisitā ia, 'oku fekau'aki mo e Lao ko eni, kuo laumālie lelei mai ia, ke ne fakahoko mai 'a e fokotu'u ko ē 'a 'Eua pea mo Tongatapu³, te ne 'omi 'e ia ha fakafehoanaki *comparison*, 'a e Lao motu'a, mo e Lao fo'ou ke tau me'a ki ai.

Tokanga ki he mole totonu tangata'i fonua Tonga he tu'u 'a e kupu 6 e Lao

Te u 'oatu e fakatātā 'a e 'uhinga ko eni 'oku fiema'u ai, pea 'uhinga 'oku laumālie lelei ai ki ai. Kupu 6 (B). 'Oku 'uhinga 'a e taha muli ki ha sino'i kautaha kuo lesisita 'i he fonua muli. Sai, na'e fehu'i e Fika 3 'anenai, ko e hā e me'a 'e hoko ki he *dual citizen*? Ko e hā e me'a 'e hoko ki ai. Ko e motu'a ni, 'oku 'i ai 'eku kautaha 'oku lesisita 'i muli, 'aki 'eku tangata'i fonua 'Asitelelia. Ka u ka ha'u au ki Tonga ni, 'e ma'u a ia he (B) ko ē, he 'ikai ke lava 'eku kautaha 'aku i Tonga ni ko ha kautaha Tonga.. Ko e hā leva e me'a 'e hoko kiate au. Kuo to'o 'eku tangata'i fonua Tonga 'o'oku?

<006>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka u ki'i tokoni atu he ko e fehu'i faka-tekinikale ē ki he 'eku Lao.

Lord Fusitu'a : Ko e 'uhinga ia 'oku sai ai, ke 'omi he fakafehoanaki mei he Pule'anga. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka u ki'i tali atu pē. 'Oku *very clear* 'a e Laó ia he fo'i kongā ko ia. 'Oku ou fie fakafaikehekehe'i ho'o fehu'i faka-tekinikalé, mo e fokotu'u ko ia 'oku 'omai. Ko e fokotu'u ko ia 'oku 'omai, ko e fiema'u ha ngaahi makatuliki 'o e 'uhinga 'o e ... Na'a ku pehē pē 'e au na'e 'osi 'omai, ka 'oku 'ikai ke mou fie tali 'e moutolu ke u tali atu pē. 'Ikai, te u lava 'o 'omai 'apongipongi, 'omai kotokotoa 'a e ngaahi me'a ko iá 'o folahi atu ke tau talanoa ai pē ai. Kātaki feme'a'aki. Ko e fehu'i ko eni 'oku 'i ai 'ene kautaha 'e 1 pē 2, pē 'oku 10, 'oku mahino mai ia, 'o kapau 'e 'i ai ha kautaha ia 'e ha'u ai e silini ... 'e pau ke 'omai ia ki Tonga ni, ke faka.. Pea kapau leva 'e me'a mai ia 'o talamai 'ikai, ko e kautaha ia ko eni 'oku ou tangata'i Tonga au. *Ok*, tangata'i Tonga koe 'ikai te ke kau koe he *Foreign Investment*. 'Oku *very clear*, kā, ko 'enau kole maí, mo 'enau me'a maí, ke 'omai e ki'i fokotu'utu'u 'apongipongi.,

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Sea Fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu mai Hou'eiki.

Lord Fusitu'a : Ko e fakalea 'a e (b) sino'i kautaha kuo lēsisita 'i ha fonua muli, 'a ia ko 'eku sino faka-fo'ituitui, 'oku 'i ai e kautaha 'oku lēsisita 'i hoku sino fakafo'ituitui ko e sino'i *corporate* ia. 'A ia koe'uhi pē, 'oku 'osi 'i ai 'ete kautaha muli, ka 'oku te *dual citizen* 'oku *automatic* 'a 'e te 'efifhia he (b) ka ko e fo'i fakatātā pē ia kae tuku'i ki tafa'aki, kae fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā 'omai ā 'a e *comparison* kae toloi e Lao. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Minisitā Polisi,.

'Eiki Minisitā Polisi : Tuku e toloi ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku te'eki ke 'i ai ha'aku fakakaukau 'aku ki he toloi.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke tu'utu'uni tokotaha mai ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e ki'i fakatonutonu pē 'Eiki Minisitā Polisi, he'ene kei me'a pē ko ē 'anenaí, fekau'aki ko ē na'e 'ikai ke 'i ai ha mafai ia e Minisitā 'i he Lao motu'á, ke ne fa'u ha *Regulation*. Kapau pē 'e me'a hifo ki he Kupu 18 'asi lelei pē ai he Lao motu'á, 'asi lelei pē ai. 'e lava fokotu'utu'u mo fa'u ha *Regulation* ke ne fakakau, tamate'i, liliu mo e ngaahi me'a ko eni ki he tuku makehe, lisi tuku makehe. 18(2)(b) ko e lisi fakangatangata ia. 'A ia na'e 'osi 'i he Lao motu'a pē ia. Ka ko 'eku 'uhingá 'aku ia, kapau ko e 'uhingá ke fakafaingofua'i 'o 'omai 'a e 18 'o fakahū ki he 4, te u tali 'e au ia, kae 'oua 'e pehē mai ia na'e 'ikai ke 'i ai ha mafai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kau fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni : Ko e fakatonutonu ia Sea ke ke ...

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e Fakafofonga pē eni Sea na'a ne taki tautolu ki he Kupu 4 Lao motu'a. Ko eni kuo heke holo ia. Ko e Lao motu'a eni kupu 4 (1) mo e (2) ē 'oku 'asi hake ko ē ..ko e mafai 'oku 'i he Minisitā.

Siaosi Sovaleni : 'ikai ko e heke Sea, ko e fakatonutonu ia Sea. Ko e 18, 'oku ne 'omai 'a e mafai 'o e fokotu'u *Regulation*. Ko e 'uhingá ia Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Mo ki'i me'a tahataha mai pē ka u fanongo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka u ki'i fehu'i atu pē au ki Tongatapu 3 kātaki. Ko e hā 'a e 'aho 'oku tu'u hena, ke pau ke 'osi ai 'a e me'a ko ena ?

Siaosi Sovaleni : 'Oku 'ikai ke 'asi ia ai, ka te ke lava koe 'o 'ai he *Regulation* 'a e 'ahó ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko ia ko e poini ia 'oku 'uhinga ai 'a e fokotu'u ..

Siaosi Sovaleni : 'Oku ou tali lelei 'e au ia Minisitā, 'oku ou tali 'e au ia. 'Oua 'e pehē mai ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha *Regulation* mafai 'o e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Mo me’a ki lalo. ‘Ikai ke mo lava ‘o me’a mai ē kae fakalongolongo ē. Ko ho’omo me’a lōua maí ka mau fēfē ? Mo ki’i mānava, ko e me’a mai pē pea ki’i mānava. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, pou pou atu ki he Feitu’u na, pukepuke ho seá ke ma’u. Fakamolemole atu kapau ‘oku mau to’o holo e peni ho tēpile. Sea, ko ‘eku fie lave pē ia ‘a’aku Sea ki he lisi ko eni ko ē ‘oku fie me’a ki ai ‘a e Hou’eiki. Ko e ngaahi lisi foki ko eni ko e ngaahi pisinisi, Sea ‘oku feinga ke malu’i ‘a e *reserve list* pea mo e *restricted list*. Na’e lave atu ki ai ‘a e motu’a ni ‘anenai ‘oku fai ko ē hono fehu’iá.

Lisi ki he ngaahi pisinisi tuku makehe

Ko e kongā eni ‘o e lisi Sea, te u hanga ‘o lau atu ‘a e *reserve list* ka ‘oku kau ai ‘a e ngaahi tekisi, ngaahi me’alele uta pāsésé, ngaahi me’alele ‘oku *dealer used vehicles*. ‘Oku kau ai ‘a e ta’o mā, ko e *wholesale* pea mo e *retail*. ‘Oku kau ai ‘a e ngaahi pisinisi kotoa pē fekau’aki mo e anga faka-Tongá, kau ai ‘a e talanoa, ngaahi maau faka-Tonga. Ko e hiva faka-Tonga, founga ‘o e me’alea faka-Tonga, founga ‘o e tau’olunga, ko e ngaahi kupesi faka-Tonga, ko e pisinisi ko iá ‘oku fiema’u ke malu’i. ‘Oku kau ai pea mo e ngaahi ngāue *security*, ‘a hono ‘ohake ‘a e fanga moá hūfanga ke fakatapu. Ko hono *export* ‘o e *green*, ko e *mature coconut*, ‘oku tuku pē ia ki he kau Tonga. Pea ‘oku kau ai ‘a e *reserve list*, ‘uhinga eni ki he toutai ‘e Sea. ‘A ia ko e feinga eni ‘a e Pule’angá Sea, ke fakapapau’i, ko ‘etau ‘unu’unu ko ē ke folo tautolu he’e fu’u māketi mulí he fefakatau’aki he’etau kau kau he *WTO*. ‘Oku ‘i ai ha kongā ‘o e māketi pisinisi Tongá, ‘e fakapapau’i ‘oku tuku ma’a e kakai Tonga...

<008>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e laumālie ia ko ē ‘o e ki’i fo’i lao ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko e fokotu’u atu Sea kapau ‘oku fiema’u he Hou’eiki ‘a e lisi ko ia lava pē ke ke tufa atu ka nautolu Sea ‘oku ‘i ai pē ‘enau totonu ki ai Sea. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Nōpele Fika 1 Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu’u na Sea pea kole pē ke u hūfanga atu he fakatapu Sea. Ko u tangutu pē au ‘o fanongo koe’uhī he ko u kumi pē ko fē ko ā e lisi makehe *reserve list*. Pea mo e lisi fakangatangata ‘Eiki Sea. Pea ko u fanongo ki he me’a ko eni ‘oku me’a mai he Minisitā Polisi ‘a ia ko e lao motu’a ia Minisitā Polisi ē ‘oku ‘i ai e ngaahi lisi ko eni ē, ‘oku ke me’a ki ai. ‘Oku lolotonga hoko pē ia ‘Eiki Sea pea ‘oku lolotonga ngāue’aki pē ia. Ko ‘eku fakatātā pē eni koe’uhī ko ‘emau lele atu ke fakahoko e ki’i lēsisita e ki’i kautaha toutai, fakahoko mai pē he Potungāue Toutai ko e taha Tonga pē ‘oku ‘i ai e ... ke toutai ‘i he fa’ahinga ika ko e ika ko ē ‘oku lele takai hūfanga he fakatapu pē ko e *longline* ‘oku ‘oange ia ki he kau *investors* ko ē mei muli. Pea ‘oku mahino mai kiate au ‘Eiki Sea ‘oku maau pē ‘a tahi ia ‘oku ‘i ai pē lao ko ia ‘oku kei ngāue’aki pē ia.

Tokanga ki he to e fatu mai Lao ka 'oku kei laumalie pē lao ko ia

Ko e 'omai ko eni 'Eiki Sea pea u kumi 'i he'etau Konisitūtone ta 'oku 'ikai ke mahino kiate au ka ko u faka'amu pē na'e 'i ai ha ni'ihī he Fale ni te nau tokoni mai 'i he Kupu 20. Ko e Lao ki he ngaahi me'a kuo fai 'e tapu 'aupito ke fokotu'u ha ngaahi lao koe'uhī ko ha me'a kuo fai. Kei mo'ui foki pē 'a e lao ko eni kuo fokotu'u mai he Hou'eiki Pule'anga. Mou fakamolemole Hou'eiki Pule'anga 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia ke 'ai ke mou tuputāmaki. 'Ai pē ke tau fetokoni'aki pē he 'oku lolotonga 'i ai e lao, mou to e fokotu'u mai 'e moutolu e lao. 'I he me'a 'a ia 'e fakasi'isi'i pē to'o mei ai 'a e liliu 'a e ngaahi ngofua 'a ia 'oku lolotonga ngāue'aki e taimi 'a ia 'e fakahoko ai ha lao. 'A ia 'oku lolotonga ngāue'aki pē lao ko eni ko eni 'oku talamai he Kupu 20 'o e Konisitūtone tapu 'aupito lolotonga ko ia 'oku kei laumālie pē e ngaahi lao ko eni 'Eiki Sea kaikehe ko 'etau ngāue foki ke tau fetokoni'aki hangē ko e me'a ko ē na'a ke me'a ki ai Minisitā Leipa ke tau fetokoni'aki 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki'i fakatonutonu pē mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea tapu pē mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Kōmiti 'o e Kakato. 'Oku ou lave'i 'e au 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. Ka 'oku 'ikai ke tonu Sea. 'Oku 'uhinga pē 'a e Kupu 20 ia ko e *Retrospective Law* eni Sea ke fa'u ha me'a 'i he kaha'u ke liliu 'aki 'amui. 'Oku 'uhinga pē eni ia ke liliu e lao kae kei hoko atu pē ngaahi monū'ia ia ko ē 'a ha ni'ihī 'oku nau lolotonga ma'u 'a ia 'oku hā eni ia Sea 'i he Kupu 8, Kupu 4 'a ia 'oku pehē, kuo pau ke 'ikai uēsia 'e ha fakatonutonu 'o e lisi fakangatangata ha taha 'oku 'i ai ha'ane tohi fakamo'oni 'inivesi muli lolotonga 'a ia 'oku 'uhinga ia ko kinautolu 'oku *current* he 'ikai ke hanga he lao ko eni 'o to'o ia. Ko e 'uhinga pē ia 'oku faka'āta 'a e lao ke lava 'o *amend* pē liliu mei he taimi ki he taimi kae 'ikai ke uēsia ai 'a e ni'ihī 'oku 'i ai 'enua totongi lolotonga Sea. Ko e ki'i fakatonutonu pē ia mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Minisitā. 'Ikai ko ha 'ai ia ke ke fu'u kailangaki'i au he na'e 'ikai ke u kau au ho'omou tipeiti. 'Oku ou 'ai'ai lelei atu pē au ki he Feitu'u na ka ko u vakai atu au ki ho fofonga 'oku malomaloa'a 'oku 'ikai ke u kau au ho'omou tipeiti. Ko 'eku tu'u pē 'a'aku ia koe'uhī ke ke fakamahino mai pea ko ho'o faka'uhinga 'a 'au ia he 'ikai pē tatau ia mo 'eku faka'uhinga. Ka ko 'eku kole pē 'a'aku ia koe'uhī ke tau fetokoni'aki ka tau nga'unu leva ki he ngāue 'Eiki Sea. Kae kehe 'Eiki Sea ko u lave ki ai ko e taha e me'a 'oku tonu pē ke fakatokanga'i 'Eiki Minisitā, 'oku tuhu'i mai pē he fo'i lao ko eni hangatonu hangē ko ho'o me'a mai 'i he Kupu 9 fakamolemole ki he ni'ihī ko ē 'a ia te nau ma'u faingamālie ko ha taha muli. Taha taautaha 'oku 'ikai ko ha tangata'i fonua Tonga. 'Ai angē 'o ki'i, ki'i fakahinohino ange au 'i Fale ni ke u mahino'i he 'oku 'i ai pē e tangata'i fonua ko e 'uhinga ko eni 'oku 'i ai e tangata Tonga na'e liliu muli *passport* muli pea 'oku to e ma'u paasipooti Tonga. 'E anga fēfē 'etau ngāue ki he ni'ihī tangata'i fonua muli ko eni he 'oku malava pē 'a e tangata Tonga ia 'o tapu ange 'o liliu lolotonga hangē ko e Feitu'u na 'oku ke lolotonga paasipooti 'Amelika foki 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: *Permanent ...*

Lord Tu'ilakepa: Kapau leva 'e 'alu e me'a ni 'o 'i ai he ngaahi monū'ia 'e foki e Minisitā ki he tafa'aki pisinisi muli. Te ke ngāue'aki ho paasipooti ...

<009>

Taimi: 1555 – 1600

Lord Tu'ilakepa: ... paasipooti muli kae tuku ho'o paasipooti Tongá 'au. Ka ko u kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ke fakama'ala'ala mai angé, ko e hā ho'o 'uhinga. Ke me'a mai foki ke mau fehu'i atu. 'Ai angé ha'o faka'uhinga ki he tangata'i, tokotaha 'oku 'ikai ha tangata'i fonua muli, Tonga, 'ikai ko ha tangata'i fonua Tongá. 'I he 'etau faka'uhinga ka 'i ai ha taha kuo 'osi paasipooti muli, ko e muli ia. Pea kapau 'oku to e me'a mai e tokotaha ko iá to e ma'u mo 'ene paasipooti Tonga, ko e muli mo e Tonga. Ka 'oku 'ikai ke tau 'ilo'í pē te tau hanga 'o fakapapau'i fēfē he Lao ko ení 'Eiki Sea. Ka ke me'a mai Minisitā koe'uhí ka tau hoko atu he koe'uhí hangē kiate au 'e fakapalataha e Laó ia, 'e filifili pē ha'a tama ia. Ko au ko e muli te u 'unu au ki he mulí. Pea ko e Tonga au te u 'unu ki he Tongá koe'uhí ka u tau palu. He 'oku 'ikai foki ke ngofua he taimi ni he Laó ia e Toutai ki ha taha pisinisi 'a ia ko ha tokotaha muli ke ha'u 'o, ke me'a mai 'o toutai 'i he palú, Tonga 'ata'atā pē. Ka ko u kole pē ki he Minisitā ke ne ki'i fakapapau'i mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea kae 'atu e ki'i tali. Ka ko u fakamālō he ngaahi fehu'i lelei ko eni 'oku 'omai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'aku, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku faka'uhinga fakaeau ia. Ko e me'a pē 'oku talamai ko u 'ilo kapau 'oku ke paasipooti Tonga, ke Tonga. Kapau 'oku ke *multi* Tonga, Nu'usila, 'Aositelelia, 'oku ke Tonga, Nu'usila, 'Aositelelia. Ko ho'o ha'u ko ē ki he Potungāue pea ke pehē mai. Ko 'eku fu'u paasipooti 'Aositelelia te u pehē atu, muli koe he 'aho ni. Kapau te ke pehē mai, 'ikai ko eni ko u Tonga, mai e paasipooti Tonga. Pea mai e paasipooti Tonga, tala atu, ke Tonga koe he taimi ni. Me'a ia 'a 'au. Me'a ia 'a'aku ke u talaatu kiate koe ko fē me'a 'oku ke ha'u aí. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e ha'u lō tolu. Hala ia.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Sea. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ke ke fakamahino'i mai e, ko e taha eni ia e me'a ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na. Talu ange 'eta tipeiti ko 'eku toki fanongo eni kuo ke me'a mai'aki fo'i fehu'i lelei taha eni ko u 'oatu 'o ke me'a lelei mai ki ai. Pea ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na ho'o me'a mai. 'Eiki Minisitā, fakamolemole pē ki he Feitu'u na. Hanga pē 'o to e fakapapau'i pē me'a nau fehu'i atu ki he Feitu'u na. Koe'uhí ke tokamālie pea napangapangamālie ki he Tongá pea mo e tokotaha 'inivesi 'i mulí 'Eiki Sea. 'Eiki Sea,

Siaosi Sovaleni: Tokoni atu Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai.

Siaosi Sovaleni: Ko e tokoni pē ki he me'a ko ia na'a ke me'a ki ai Nōpele ki he lisi ko eni 'a, tuku makehé pē ko e *restricted* pē ko e *reserve*. 'I he Lao lolotongá 'oku 'osi 'i ai pē mo e mafai, 'osi tauhi pē ai mo e lisi ko iá. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá ia 'oku toki 'omai e Lao ko ení ke ne hanga ai 'o toki tauhi ai ha Lao makehe pē ko e *restricted* pē ko e *reserve*. Lao motu'á me'a tatau pē. Ko ia pē Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele Fika 1.

Lord Tu'ilakepa: ‘Eiki Sea, ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea ki he’etau Lao ko ení, ke to e vakai’i fakalelei pē ‘e he Hou’eiki Pule’angá. ‘Oua te mou fa’a vave ke mou tuputāmaki he ko u tangutu ‘anenai ‘o fanongo ki ho’omou feme’a’akí. Ko e hangē fakatonutonú ia ha me’a ‘oku kovi nai he’etau feme’a’akí. Pea ‘ikai leva ke mahino ki he Feitu'u na pē ko fē koā e me’a te ke fakamā'opo'opo ai ‘a e kau Mēmipa he taimi ‘oku nau feme’a’aki aí. Ka kiate au ‘Eiki Sea ‘oku ‘i he’eku vakai ki he Lao ko ení. Kapau ‘oku ‘i ai ‘a e Lao motu’á pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi lisi ko eni ‘oku me’a ki aí. Hā koā hono ‘aonga fakamolemole ‘Eiki Minisitā hono to e ‘ai ‘e he Feitu'u na, ‘e he Feitu'u na ‘a e Lao ko ení. Tuku kehe kapau ko ha fokotu’u makamaile ia ‘a e Feitu'u na ke ‘ai koe’uhí ko taimi te ke fokotu’u, ke ke fa’u ai ha Lao. Ko e Feitu'u na ia ‘Eiki Minisitā Leipa, ‘oku ke ongoongoa e Feitu'u na ia he me’a lelei kotoa pē. Ko ‘eku tu’u pē ‘a’aku ‘o lea he Fale Alea ni ‘Eiki Sea ‘oku ou ongoongoa au he me’a kovi kotoa pē ‘Eiki Sea. Pea ko e ‘uhinga pē ‘oku ou tu’u pē au ‘Eiki Sea ke u fakahoko atu ki he Feitu'u na, ‘ai pē ke ke laumālie lelei. Kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ‘osi ‘i ai, tuku ai pea tau ngāue’aki. Pea kapau leva ‘oku ke fiema’u ke ke fa’u ha Lao hangē ko ho’o fiema’ú, ‘ai ha fo’i me’a fo’ou, ‘ilo fo’ou, ngāue fo’ou, pē ko ha me’a ia ‘e ola lelei hotau fonua ni. Lolotonga pē ‘i ai ‘a e Lao motu’á, to e fa’u mai pē ‘a e Lao ko ení ‘Eiki Sea. Kaekehe ‘Eiki Sea ko u tuku atu pē ki he Feitu'u na ke ke aofangatuku.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ki he’etau hokohoko atú fakakupukupú ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai e Fakafofonga Fika 12 pea tau fakakupukupu. He ‘oku ‘i ai ‘a e Kupu ia heni felāve’i he,

<001>

Taimi: 1600-1605

Lord Tu'ilakepa: ... ha faka’uhinga lea ki ha tangata ‘oku poto’i ‘Eiki Sea. Poto’i ngāue hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai e Minisitā tekinolosia pea ko e hā koā e fa’ahinga poto’i ngāue te ne fai ‘Eiki Sea. Ka ko u tui ‘Eiki Sea ‘oku ta’etoeveiveiua ‘Eiki Sea ‘oku totonu ke malu’i ‘aupito, ‘aupito e ni’ihi Tonga ‘i he hū mai ‘a e kau muli pea ‘oku lolotonga ‘i ai pē lao ko iá ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea kapau pē toki ‘i ai ha me’a te u toki lave ki ai ‘amui ka koe’uhí ko ho taimi ‘Eiki Sea. Fo’i me’a tama eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ke ta’ofi au kuo tau ‘ova.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai me’a mai pē koe. Ko e lao fakavavevave foki.

Lord Tu'ilakepa: Te tau ‘ovataimi Sea ?

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, pea mou toki pehē atu pē ke mou ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u pehē mu’a ke tau tōloi he ko u ‘osi māheni au mo e Feitu’u na. Matamata mai te ke ngāue’aki te tau pālōti he ko ho ki’i me’atau foki ia e Feitu’u na te tau pālōti koe’uhí ka ke ngāue’aki ho’o kau tama ‘Eiki Sea. Sea ko u kole atu Sea ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u poupou ki he’ene fokotu’u Sea ke tau pālōti ā.

Lord Tu'ilakepa: Ko ē.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fokotu'u ē.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ē 'Eiki Sea 'oku fakahoko mai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'i ai ha pou pou ?

Lord Tu'ilakepa: Kapau 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi me'a ia te u fie lave ki ai 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai pē koe.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea te u tangutu he 'oku 'i ai pē 'etau taimi 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fokotu'u atu ke tau tōloi ā Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u foki na'e 'omai 'e 11 ke tau pālōti'i ke fakafoki e, 'a ia ko e ngaahi pālōti ko ē, ka 'oku te'eki foki ke u ma'u au ha pou pou. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou ...

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Sea mālō e ma'u faingamālie. Kole fakamolemole atu pē kapau na'e 'ikai fai ha talangofua 'anenai. Ko e tu'u hake pē ia fakamālō'ia'i e 'Eiki Minisitā Leipa, pehē foki te ne tuku mai 'a e ngaahi, ki hono vakai'i ko eni 'o e lao. 'A ia ko u pou pou au ki he Minisitā Polisi kapau 'e lava 'omai e fakamatala ia ko ē he efiāfi ni pea tau mālōlō ā ka tau toki sio ai leva ngali ngāholo ai leva 'auhu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko e me'a pē 'oku ki'i fakatonutonu atu heni 'e me'a mai 'a e Nōpele fika 1 'o Vava'u 'oku ou, 'i ai ha'aku paasipooti muli. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'aku paasipooti muli. Paasipooti Tonga pē. Ko e ki'i fakatonutonu pē na'a ma'u hala ha taha.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku mo'oni 'aupito e Feitu'u na ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku lave'i 'a'aku ki ho kato 'oku fa'o ai ho paasipooti. Ko 'eku pehē pē au ko 'eku vakavakai ho'o me'a ki muli ki 'Amelika 'oku ke me'a foki ki 'Amelika pea u pehē pē au na'a kuo ke liliu 'Amelika.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko e tonu ena ia he 'oku ke mea'i lelei ho'o paasipooti. Sea tau tōloi atu ā he 'oku hangē ko ē 'oku to e ki'i fakaoli ho'o to e me'a fakatonutonu mai ke tau toki vakai ki ai 'auhu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e 12, Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea ko u fokotu'u atu ke tau tōloi mu'a Sea. (Na'e 'i ai e pou pou.)

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tōloi 'e toki fakahoko atu 'e he Sea 'o e Fale Alea.

Mo'ale Finau: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'aku mafai 'a'aku ke tōloi. Mou me'a mai moutolu pea kapau 'oku mou pehē kuo māhino pea tau pālōti tautolu.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko 'eku fakahoko atu pē he ko au ko u tu'u 'o hanga lelei ki he me'a 'oku me'a ai e Sea 'o e Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Fuoloa 'ene talitali hē ke fai mo tau tōloi ki he Feitu'u na he 'oku me'a 'o tali atu ki he Feitu'u na kapau 'oku 'ikai ke ke mea'i.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki tui homou kote.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a ia 'oku ou 'oatu, 'e, ko e, ko 'etau ngāue he 'ikai ke mou kole tōloi ka te u toki fakahoko atu ha me'a mai 'a e Sea. Pea ko u tui 'oku, 'e ...

Tēvita Lavemaau: 'E Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea.

Tēvita Lavemaau: 'Io te tau 'osi tautolu ?

(Liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Mālō mou laumālie Hou'eiki. Ko e tau ngāue 'oku kei 'i he Kōmiti Kakato. Ko u kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato, Ha'apai 13 ke me'a mai ki he Fale.

i. Lipooti mei he Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea ko e lao ne 'omi mei he Feitu'u na ki he kōmiti 'oku kei lolotonga fēme'a'aki ai e, 'a e kōmiti. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u ke 'omai e ngaahi lisi pea 'oku nau

me'a mai 'e 'omai 'apongipongi. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e kongā pē ia 'oku lolotonga fakahoko ki ai e ngāue. Mālō.

ii. Toloī Fale ki he 10 'apongipongi

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Mou me'a hake ke tōloī e Fale ki he 10 'apongipongi.

(Na'e tōloī 'a e Fale ki he 10 pongipongi 'o e 'aho Tūsite.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga